

**ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
АРАШАН ГУМАНИТАРДЫК ИНСТИТУТУНУН
ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ**

**OŞ DEVLET ÜNİVERSİTESİ
ARAŞAN SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLMÎ DERGİSİ**

19-20

Журналдын ээси: Арашан гуманитардык институтунун атынан Шамилов Р. Ш.

Башкы редактор: Доц. др. Базаркулов С. Ө.

Редакциялык жамаат: Филология и. д., проф. Исаков К., филос. и. д., проф. Саралаев Н., дин таан.и.д., проф. Челик Ө., дин таан.и.д., проф. Айдар Х., п.и.к., доц. Жоробеков Т., п.и.к., доц. Иманкулова Э., п.и.к., проф. Акматова А., доц. Эрматов А., б.и.к. Марасулов А., дин таан.и.д. Себетов Ж., окут. Четин О., окут. Айдарбеков К., окут. Боронбаев С.

Биздин дарек:

Кыргыз Республикасы, Ош мамлекеттик университети, Арашан гуманитардык институту, Чүй облусу, Аламүдүн району, Арашан айылы С. Сатыбек уулу көч. №36

www.arasanilahiyat.com

arashan-2000@mail.ru

тел.: 00-996-312-42-00-63

Дизайнер: Коңурбаев Бакытбек

*Арашан гуманитардык институтунун илимий журналы
6 айда бир жарык көрөт.*

Макалалардын мазмуну редакциянын көз карашын чагылдырбайт. Жиберилген кол жазмалар кайра кайтарылбайт.

2006-жылы 17-мартта Кыргыз Республикасынын Адилет Министрлигинин каттоосунан өткөн.

Каттоо номери: 1160

ISSN 1694-5808

Рецензенттер (Накemler)

Филология и.д., проф. Исаков Каныбек (Ош мамлекеттик университети)
П.и.к., доц. Жоробеков Темир (Ош мамлекеттик университети)
Филос. и. д., проф. Саралаев Нур (И. Раззаков атындагы КМТУ)
Дин таан.и.д., проф. Хасан Камил Йылмаз (Мармара университети - Түркия)
Дин таан.и.д., проф.Этхем Жебежиоглу (Анкара университети - Түркия)
Дин таан.и.д., проф. Өмер Челик (Мармара университети - Түркия)
Дин таан.и.д., проф. Хидайт Айдар (Стамбул университети - Түркия)
П.и.к., доц. Иманкулова Эркинбүбү (И. Раззаков атындагы КМТУ)
П.и.к., проф. Акматова Ашырайым (Ош мамлекеттик университети)
Дин таан.и.д., проф. Неждет Тосун (Мармара университети - Түркия)
Дин таан.и.д., доц. Вахит Гөкташ (Анкара университети - Түркия)
Доц. др. Сайфулла Базаркулов (Ош мамлекеттик университети)
Доц. Эрматов Арин (Ош мамлекеттик университети)
Окут. Октай Четин (Ош мамлекеттик университети)
Окут. Айдарбеков Кубаныч (Ош мамлекеттик университети)
Окут. Боронбаев Сабырбек (Ош мамлекеттик университети)

HUKUKI İSLÂMİYYE VE İSTİLAHATI FIKHIYE KAMUSU'NUN KAYNAKLARI (FETVA KİTAPLARI)

*Recep ÖZDİREK**

Özet:

Ömer Nasuhi Bilmen Cumhuriyet döneminde Diyanet işleri başkanlığı yapmış önemli bir ilim adamıdır. Latin harfleriyle yazılmış ilk Fıkıh kitabı olan "Hukuku İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu" bir başvuru kitabıdır. Bilmen bu eserini 170'in üzerinde eserden seçerek yazmıştır. Bu eserler içinde Fetva kitapları önemli bir yer tutmaktadır. İstilahattaki güncel fetvaların temel dayanağı bu kitaplardır. Bu kitapların büyük bir bölümü hala yazma halindedir.

Anahtar kelimeler: İstilah, Fetva, Şeyhülislam, islam hukuku, Kadı,

Abstract:

Omar Nasuhi Bilmen is an important scholar who has served as president of Religious Affairs in the Republic of Turkey. "Hukuku İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu" is the first Fiqh book written in Latin letters and a reference book. By choosing from 170 books Bilmen wrote this book. Fatwa books has an important place among these books. These books are the main sources for The actual fetwas of "İstilahat". A lot of them are still in manuscript form.

Keywords: Terminology, fetwa, Sheikh al-Islam, Islamic Law, qadi.

*Yrd.Doç.Dr., Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku öğretim üyesi.

Giriş:

Hukukî İslâmiyye ve İstılâhât-ı Fıkhiyye Kamusu Cumhuriyet döneminde İslam Hukuku ile ilgili yazılmış şaheser bir çalışmadır. Müellif Ömer Nasuhi Bilmen dersiâmlık, Fetvâhâ-ne-i Âlî Hey'et-i Te'lîfiyye üyeliği, Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'îyye üyeliği, İstanbul Müftülüğü, Diyânet İşleri Başkanlığı gibi dini vazifelerin en alt seviyesinden en üst seviyesine kadar her kademesinde görev almış İslam hukuku alanındaki bilgi ve yetkinliği ittifakla kabul edilen bir ilim ve fikir adamıdır.

Yazılmasının üzerinden 65 seneden fazlabir zaman geçmesine rağmen İstılâhât-ı Fıkhiyye hala önemli bir başvuru kaynağı olmaya devam etmektedir. İslam hukuku alanında yapılan çalışmalara bir katkı olmak üzere İstılâhât'ın sadeleştirilip yeniden basılması için bir heyet oluşturuldu. Heyet sadeleştirme çalışmasına ilave olarak bir takım ilave ve yenilikler de yapmaya karar verdi. Bunlardan birisi de İstılâhâta bulunan bilgilerin kaynaklarının gösterilmesidir. Bilmen, İstılâhât'ta istifade ettiği kaynak eserleri bölüm sonlarında veya ilgili cildin sonunda topluca vermiştir. Ayrıca konuları ele aldıktan sonra bu bilgiyi aldığı kaynağı zikretmiş olmakla birlikte o zamanın kaynak anlayışı gereği sadece eser adı zikredilmiş eserin tam künyesi, cilt ve sayfası belirtilmemiştir. Yapılacak yeni neşirde modern bilimsel kaynak gösterme yöntemlerinin uygulanmasının okuyucu açısından daha fazla istifade edilebilir olduğu kanaati oluşmuştur. Bu amaçla Bilmen'in kaynak olarak kullandığı eserlerin tam adı, müellifi, cilt ve sayfası, baskı yeri gibi bilgilerin verilmesine karar verilmiştir. Bu eserlerin bir bölümü Matbu olmadığından ilgili eserlerin de yazma özellikleri belirtilecektir.

İstılâhatın kaynaklarını tespit amacıyla yaptığımız çalışmada Ömer Nasuhi Bilmen'in bizzat kendisinin kaynak olarak kullandığı ve atıfta bulunduğu eserlerin sayısı 170 olarak tespit edilmiştir. Bu eserlerin ve müelliflerinin kısaca tanıtılması şeklinde bir çalışma büyük ölçüde tamamlanmıştır.

İstılâhatın kaynaklarını teşkil eden eserleri tanıtırken farklı tasnifler oluşturabilirdi. Biz konu, üslup ve muhteva yakınlığını esas alarak kolay istifade edilebilmesi için bu eserleri 4 ana kısma ayırmayı uygun gördük.

1.Kısım: İstılâhat'ın fetvâ kitabı olan kaynakları. Hanefî Fetva kitapları, İstılâhatın kaynakları içinde referans olarak kullanılması bakımından önemli bir yer tutmakta olup bu eserler sayısal olarak da önemli bir yekün teşkil etmekte olup 30 tanedir. Fetvâ ismini taşıyan bu eserleri de iki kısımda mütalaa ettik. Birincisi fıkıhın bütün konularını ele alan adında fetvâ kelimesi bulunanlar ikincisi de adı ve içeriği fetvâ olan kitaplar. Fetvâ kitaplarının râcih ve müftâ bih görüşleri ifade etmesi sebebiyle özellikle tercih edildiği ve yoğun olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden hem bu eserlerin sayısı önemli bir yekün tutmuş ve hem de yoğun ve sıklıkla kaynak olarak kullanılmıştır.

2.Kısım: Hanefî fıkıh kitapları. İstılâhat ağırlıklı olarak Hanefî fıkıh kitaplarından istifade edilerek oluşturulmuştur. Öncelikli olarak Hanefî Fıkıh Metinleri (mütûn) ve bunlar üzerine yazılan şerh ve haşiyeler kaynak olarak kullanılmıştır. Buna ilave olarak tıpkı fetvâ kitaplarında olduğu gibi fıkıhın bütün konularını ele alan bu kitaplarda da Hanefî mezhebince en muteber ve yaygın olarak kullanılanlar tercih edilmiştir. Bu yüzden öncelikli olarak temel mütûn kitapları ve bunların şerh ve haşiyeleri kullanılmıştır.

3.Kısım: *Hanefilerin dışındaki fıkıh mezheplerinin kitapları*: Bilmen eserinde özellikle bazı konularda Hanefî mezhebinin dışındaki diğer üç mezhebe ve yer yer Zâhiri mezhebine de atıflarda bulunmaktadır. Bu yönüyle İstilahat'ın mezhepler arası mukayeseli hukuk çalışması olma özelliği vardır. Diğer üç kısımdaki eserlerde olduğu gibi burada da diğer üç mezhebin temel eserleri, râcih ve müftâ bih kitapları kaynak olarak kullanılmıştır.

4.Kısım: *Diğer eserler*: Yukarıdaki tasniflerde yer almayan eserler bu bölüme alınmıştır. Bu kısımda, usulü fıkıh, tabakat, kaza, kavâid, siyer gibi fıkıhın belli bir dalıyla ilgili yazılan eserler ile hadis, lügat kitapları yer almaktadır.

Biz bu çalışmamızda sadece birinci kısımdaki eserleri tanıtacak ve değerlendirmesini yapmaya çalışacağız. Diğer kısımların tanıtım ve değerlendirmesi başka çalışmalara havale edilecektir.

Fetvâ kısmındaki eserler tanıtılırken önce eserin adı İstilahat'ta geçtiği şekilde verilecek daha sonra eserin tam adı zikredilip müellifiyle ilgili kısa bir bilgi verilip eserin tanıtımı yapılacaktır.

Fetva kitapları ve müellifleriyle ilgili tanıtıcı bilgiler verilirken kitap ve müellifi TDV İslam Ansiklopedisinden alıntıyla verilecektir. Bilgi yetersiz olursa veya bulunmazsa başka kaynaklardan da bilgi eklenecektir. Ahmet Özel'in "Hanefi Fıkıh Alimleri" isimli çalışması da kaynak olarak kullanılacaktır. Müstakil yüksek lisans veya doktora tezleri ile Makalelere atıflar yapılacaktır. Tanıtılan eserlerin müelliflerinin başka eserleri hakkında bilgi verilmeyecektir.

I. ÖMER NASUHI BİLMEN HAYATI VE ESERLERİ:¹

A. Hayatı:

Ömer Nasuhi Bilmen 1883 yılında Erzurum'un Salasar köyünde doğmuş 1971 yılında İstanbul'da vefat etmiş değerli bir ilim adamıdır. Küçük yaşta iken babasının vefatı üzerine Erzurum Ahmediyye Medresesi müderrisi ve nakîbüleşraf kaymakamı olan amcası Abdürrezak İlmî Efendi'nin himayesinde yetişti. Amcasından ve Erzurum müftüsü Narmanlı Hüseyin Efendi'den ders okudu. 1908 yılında İstanbul'a gitmiş ve Fatih dersiâmlarından Tokatlı Şâkir Efendi'nin derslerine devam edip 1909 yılında icâzet aldı. 1912 yılında Ders Vekâleti'nce açılan imtihanı kazanarak dersiâmlık şehâdetnâmesi aldı, bu esnada Medresetü'l-kudât'ta okudu ve 1913 yılında bu okulu da bitirdi. Anadili Türkçe yanında Arapça ve Farsça'yı da şiir yazabilecek kadar iyi bilen Ömer Nasuhi Bilmen Fransızca'yı da tercüme yapacak kadar bilmekteydi.²

Görev hayatına 1912'de Beyazıt dersiâmı olarak başladı. 1913'te Fetvâhâne-i Âlî müsevvid mülâzımlığına tayin edildi. Bir yıl sonra başmülâzımlığa terfi edip Ağustos 1915'te

1. Bilmen'in hayatı büyük ölçüde Rahmi Yaran'ın Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'ndeki Maddeden yararlanarak hazırlanmıştır. Ö. N. Bilmen'in hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Selim Bilmen, Ömer Nasuhi Bilmen: Hayatı-Eserleri-Anılar, İst.1975; Veli Ertan-Hasan Küçük, Cumhuriyet Devrinde Din Eğitimi, Din Müesseseleri ve Din Alimleri, İst.1976; s. 103-107; Sadık Albayrak, Son Devir Osmanlı Uleması, IV, İst.1996, s. 239-240; Vehbi Vakkasoğlu, Osmanlıdan Cumhuriyete İslam Alimleri, İst.1987, s.79-110; Hulusi Yavuz, "Erzurum'lu Ömer Nasuhi Bilmen, 'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri", Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslâmiyet, İst.1991, s.207-218.

2. Yaran, Rahmi, "Ömer Nasuhi Bilmen", DİA, VI, 162-163.

Hey'et-i Te'lîfiyye üyesi oldu. 1916'da Dârülhilâfe Medresesi Kısım-ı Âlî fıkıh müderrisliğine, 1917'de Mahkeme-i Temyîz Şer'iyye Dairesi terekeye müteallik İ'lâmât telhîs müme-yizliğine nakledildiyse de 1920'de tekrar Hey'et-i Te'lîfiyye üyeliğine getirildi. 1922 yılında Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye üyeliğine nakledildi ve aynı yıl bu dairenin kaldırılması üzerine dersiâmlığa devam etti. 1923'te Sahn Medresesi kelâm müderrisi oldu; fakat bu medrese de bir yıl sonra kapatıldı. 1926'da İstanbul Mütfülûğü müsevvidliğine, 1943'te de İstanbul mütfülûğüne getirildi. 1960 tarihinde Diyanet İşleri başkanlığına tayin edildi ve henüz bir yılını doldurmadan 1961'de emekliye ayrıldı. Uzun memuriyet hayatı boyunca öğretmenlik hizmetinde de bulunan Ömer Nasuhi Bilmen, Dârüşşafaka Lisesi'nde yirmi yıla yakın bir süre ahlâk ve yurttaşlık dersleri okuttu. İstanbul İmam-Hatip Okulu'nda ve Yüksek İslâm Enstitüsü'nde usûl-i fıkıh ve kelâm dersleri verdi. Hayatının sonuna kadar ilmî çalışmalarını sürdürdü. 12 Ekim 1971'de İstanbul'da vefat eden Ömer Nasuhi Bilmen'in kabri Edirnekapı Sakızağacı Şehitliğindedir.

B. Eserleri:

1. Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu (I-VI, İstanbul 1949-1952) 2. Büyük İslâm İlmihali (İstanbul 1947) 3. Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlîsi ve Tefsiri (I-VIII, İstanbul 1963-1966). 4. Büyük Tefsir Tarihi (I-II, Ankara 1955-1961). 5. Kur'ân-ı Kerîm'den Dersler ve Öğütler (İstanbul 1947). 6. Sûre-i Fethin Türkçe Tefsiri İ'tilâ-yı İslâm ile İstanbul Tarihçesi (İstanbul 1953, 1972). 7. Hikmet Goncaları 500 Hadis-i Şerif ve İzahı (İstanbul, 1963) 8. Mu-vazzah İlm-i Kelâm (İstanbul, 1955) 9. Mûlehhas İlm-i Tevhid Akaid-i İslâmiye (İstanbul 1962, 1973). 10. Yüksek İslâm Ahlâkı (İstanbul 1949, 1964). 11. Dinî Bilgiler (Ankara 1959).

C. Ömer Nasuhi Bilmen'in Fıkıhçılığı

Özelde fetvâ kitapları genelde Istılahat kitabı bağlamında Bilmen'nin fıkıhçılık yönünüyle ilgili şunları söyleyebiliriz

Istılahat'ın kaynaklarını tanıtırken fetva kitaplarına öncelik vermemizin temel sebeplerinden birisi Müellifin bu eserleri yoğunluklu olarak kullanmasıdır. Bu yoğunluk onun fikhî meselelere vukufiyetini ve bir meseleyle ilgili farklı görüş ve yaklaşımların kaynaklarını iyi bilmesini dolayısıyla konuyla ilgili râcih ve müftâ bih görüşleri çok iyi bilmesini ve yakından takip etmesini gerektirmektedir.

Bilmen Istılahatta pekçok konuda şahsi görüşünü ifade etmemekle birlikte onun geniş bir yelpazeyi oluşturan kitaplar'da bulunan muhtelif görüşlerden seçtiği veya tercih ettiği fetvalar onun bakış açısını ve görüşünü yansıtmaktadır diyebiliriz.

Meşihat dairesinde bulunması günceli yakından takip etmesini temin etmiştir. Aslında onun bu çalışması fıkıhla ilgili kanunlaştırma çalışmalarının akamete uğraması sebebiyle duyduğu üzüntü ve rahatsızlık sebebiyle onu böyle bir çalışma yapmaya yönlendirmiştir. Bilmen'in bu eserinde Ahmet Cevdet Paşa ile başlayan kanunlaştırma hareketinin etkisi altında müftâ bih ve uygulanabilir hükümleri toparlama anlayışını açıkça görebiliriz.

Mecelle uygulaması sonrasında ortaya çıkan Hukuku Aile Kararnamesi sadece Hanefi mezhebinin görüşleri ile meseleleri çözenin bazen mümkün olmadığını ortaya koymuştur. Bu sebepler Hukuku Aile Kararnamesiyle Hanefilerin dışındaki mezheplerin görüşlerinden istifade etme ve bunlar arasından râcih ve müftâ bih görüşler oluşturma anlayışı vardır. Bil-

men'in fıkha bakışı bu çerçevededir. İstilahatı fıkhiyyede farklı mezheplerin görüşlerinin belirtilmesinde böyle bir fikri altyapı bulunmaktadır.

İstilahat kitabının fıkıh ilmi özellikle de mukayeseli hukuk bilimi açısından önemi müstakil bir çalışmayı gerektirecek kadar geniştir. Bu yüzden bazı temel özelliklerine dikkat çekilecektir. Son olarak İstilahat, mecelle ile başlayan kanunlaştırma fikrinin takipçisi olma özelliği taşımaktadır.

Fetvâ kitapları ağırlıklı olarak teoriyi değil bu teori neticesinde ortaya çıkan görüş ve hükümlerin meselelere uygulanmasını ifade etmektedir. Bu yönüyle Yargı içtihadları veya Yargıtay tercihleri gibi bir yönü bulunmaktadır. Bilmen'in Osmanlı'da dini otoritenin en üstünde bulunan meşihatın başında bulunan şeyhülislam fetvalarını çok iyi bilmesi ve eserinde kullanması onun tatbikata verdiği önemi gösterir. Fıkıh kitaplarında bir konuyla ilgili çok farklı görüş ve değerlendirmeler bulunabilmektedir fakat bunlardan hangisinin uygulamaya yansıdığı ve ne kadar yansıdığı fetva kitaplarında tercih edilip kullanılmasıyla anlaşılabilir.

Ömer Nasuhi Bilmen, fıkıhın tatbik edildiği Osmanlı hukuk sistemi içinde yaşamış, bu hukukun bir bölümünün oluşturulduğu meşihat kurumu içinde aktif olarak yer almıştır. Cumhuriyet döneminde bu hukuk sisteminden uzaklaşılmasıyla birlikte bu birikimin unutulmaması gerektiğini düşünmekte ve sonraki nesillere aktarılması için bir şeyler yapmak istemektedir. İstilahat böyle bir düşünce ve inancın müşahhaslaşmış halidir.

II. HUKUKU İSLAMİYYE VE İSTİLAHAT-I FIKHIYYE KAMUSU:

İstilahatı fıkhiyye Ömer Nasuhi Bilmen'in fikhî birikimini ortaya koyan şaheser bir çalışmadır. Bilmen'in dersiâm olarak başladığı 1912'den İstanbul Müftüsü olduğu 1943 yılına kadarki meslekî görevleri ya eğitim öğretimle veya hayatın muhtelif yönleriyle ilgili fetvâ ve araştırmalarla meşgul olmasını gerektirmiştir. Bu, ona yetkin bir fakih olması için gerekli birikimi elde etmesine imkan sağlamıştır.³ Bilmen'in İstilahat'ında kaynak olarak kullandığı eserler, eserinde konuları tasnif ve taksimi, meseleleri ele alırken ve ifade ederkenki üslubu O'nun fıkha olan hakimiyetini açıkça göstermektedir.

A. Eserin Hazırlanma Gerekçesi:

Ömer Nasuhi Bilmen İstilahat-ı Fıkhiyyenin önsözünde bu eserin hazırlanma gerekçesi olarak birkaç sebep zikredilmektedir.⁴

1-İslam hukukuna dair fıkıhın bütün konularını ihtiva eden Türkçe bir eser neredeyse bulunmamaktadır. Osmanlı döneminde İslam hukukunun bütünü ele alan gerek telif gerek tercüme bazı çalışmalar bulunmakla birlikte bunlar dil ve üslup yönünden ve tasnif itibarıyla ihtiyacı karşılayacak düzeyde değildir. Harf devriminden sonra Türkçe latin harfleriyle yazılmış İslam hukukuyla ilgili eser bulunmamaktadır. Bu da bu sahada önemli bir boşluğun bulunduğunu göstermektedir.

2- Ömer Nasuhi Bilmen'in de üyesi olduğu Fetvâhâne-i Âlî'nin heyet-i telifiye kısmı "mecelle-i külliye" isminde bir eser hazırlamaya karar verir. Bu maksatla görev taksimi yapılır ve

3. Yaran, Rahmi, "Ömer Nasuhi Bilmen" DiA, VI, 162-163.

4. Bilmen, İstilahat, I, 3-4.

fıkhın muhtelif bölümleri muhtelif şahıslara sipariş edilir. Bilmen kendi payına düşen kısmı tamamlar ancak diğer kısımlar tamamlanmayınca onları da tamamlamaya karar verir ve neticede İstilahat ortaya çıkar.

3- Türk hukuk tarihi ve Mukayeseli hukuk çalışmalarında İslam hukuku önemli bir yer tutmaktadır. Bu maksatla hazırlanacak bir esere ihtiyaç vardır. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi de bu iki gerekçeyi ifade ederek İstilahatın fakülte yayınları arasında basılmasını temin etmiştir. Bu maksatla İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi böyle bir çalışma yapılmasını Ömer Nasuhi Bilmen'den talep etmiş, Bilmen de elinde müsveddesi tamamlanmış bu çalışmaya son şeklini vererek basılmasını sağlamıştır.

B. İstilahat'ın Son Dönem Fıkıh Çalışmalarının Devamı Olan Özellikleri:

Osmanlı'nın son döneminde hukuk alanında bir takım düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur. Osmanlı aydınları bu ihtiyacı karşılamak için iki muhalif yaklaşım sergilemiştir. Birincisi batı hukukundan tercüme yapma fikri ikincisi ise yerli imkanlarla kanunlar oluşturma fikri. Başını Ahmet Cevdet Paşa'nın çektiği bir grup Osmanlı aydını yerli kaynaklarla bu ihtiyacın karşılanabileceğini söylediler ve bu maksatla çalışmalar yaptılar. Bunun bir neticesi olarak başta Mecelle olmak üzere muhtelif eserler hazırlanmıştır. Ömer Nasuhi Bilmen'in İstilahat'ı bu düşüncenin bir devamı mahiyetinde olup bu çalışmanın önemli halklarından birisini teşkil etmektedir.

Ömer Nasuhi Bilmen'in hazırladığı İstilahat-ı Fikhiyye'de kendisinden önce başlanan ve devam eden bu çalışmaların etkileri ve izleri açıkça görünmektedir. Bu hususları ana hatlarıyla şu şekilde ifade edebiliriz:

1-Klasik fıkıh eserlerinin "kitap"lar şeklindeki tasnifi İstilahatta da aynen korunmuştur. Bu maksatla Kâsânî'nin "Bedâiü's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi' " isimli eserindeki sistematik esas alınmıştır.⁵

2-Mecelle'deki her "kitap"ın başında o konuyla ilgili "İstilah"ların tariflerinin bulunduğu kısım Bilmen tarafından aynen kullanılmıştır. Bu İstilah kısımları bir araya getirildiği takdirde müstakil bir kitap olacak kadar geniş bir yekün tutmaktadır.

3-Mecellenin kulanlaştırma mantığıyla her bir paragrafa numara koyma şeklindeki uygulaması da Bilmen tarafından aynen korunmuştur. Bu numaralama İstilahlar da dahil olacak şekilde uygulanmıştır.

4-Mecelle'de giriş bölümünde yer alan küllî kâideler İstilahat'ta da aynen korunmuştur. Bunlara ilâve olarak İmam Ebü'l-Hasen el-Kerhî'nin tespit ettiği İmam Necmüddin Ebû Hafs en-Nesefî'nin misalleriyle izahlarının yapıldığı 16 kural eklenmiştir.⁶ Ayrıca Şam müftülerinden Mahmud Hamza Efendinin "El-Fevâidü'l-behiyye fi'l-kavâidi'l-fıkhiyye" isimli eserindeki kaidelerden de 18'i eklenmiştir.⁷

5. Bilmen, İstilahat, I, 7.

6. Bilmen, İstilahat, I, 290

7. Bilmen, İstilahat, I, 295

C. İstilahat-ı Fikhiye Kitabına Has Özellikler:

Fıkhın bütün bölümlerini içeren fıkıh kitaplarından farklı olarak İstilahat'ta bazı ilave konular bulunmaktadır. Bunun temelinde o dönemde İslam hukuku ile ilgili duyulan ihtiyaçların tümünü karşılama gibi pragmatik bir düşünce bulunmaktadır.

1-*Fıkıh Tarihi ve tabakatı ile ilgili bilgiler*: Fıkhın konularını ele alan eserlerde bu tür bilgiler bulunmamakta tarih ve tabakat kitaplarında özel olarak bulunmaktadır. Bilmen yaptığı bu çalışmada bu bilgileri müstakil bir bölüm halinde kitabın ilk cildinde ele almıştır. Kanaatimizce bununla fıkıh tarihi hakkında genel bir bilgi verme yanında eserde kaynak olarak kullanılan kişi ve eserler hakkında bilgi verme amacı da vardır. Aralarında sahabiler de olmak üzere 405 kişi hakkında bilgi vermiştir. Mezhep imamları hakkında fakihlerden daha geniş bilgi vermiştir.⁸

2-*Usul-ü fıkıh hakkında bilgiler*: Fıkıh kitaplarında usulü fıkıhla ilgili bilgiler müstakil olarak yer almamaktadır. Bu konular özel eserlerde ele alınmaktadır. Tabakat bölümündekine benzer bir gerekçeyle bu bilgiler de ilk ciltte özet olarak ele alınmıştır.⁹

3- *Konu fihristleri*: Eserin sonunda okuyucunun aradığı meselelere daha kolay ulaşabilmesi için konu fihristleri oluşturulmuştur. Bu da klasik fıkıh kitaplarında bulunmayan bir husustur.

4- *Farklı mezheplerin görüşleri de kullanılmıştır*: Osmanlı hukukunda genellikle Hanefi mezhebinin müftâ bih görüşleri esas alınmaktadır. Hukuku Aile Kararnamesiyle birlikte diğer mezheplerin muhtelif görüşlerinden de yararlanma düşüncesi Osmanlı'da son döneme hâkim olan fikrî düşüncedir. İstilahatta bu düşüncenin etkileri açık olarak görülmektedir. Fıkhî konular ele alırken genellikle Hanefi mezhebinin görüşleri bildirilmekle birlikte bazı konularda farklı mezheplerinin görüşleri de kaynaklarıyla birlikte verilmiştir.

D. İstilahat'ta Takip Edilen Yöntem:

İstilahatı fıkhiyenin ön çalışmaları Şeyhülislam Mustafa Hayri efendi'nin (1867-1921) aile ve ceza hukukuna dair bir eser oluşturulması kararına dayanmaktadır.¹⁰

Hayri Efendi'nin şeyhülislâmlığı zamanında, 24 Temmuz 1913'te Fetvahânenin Hey'et-i İftâiyyesi hakkındaki Nizamnâme ile fetvahâne bünyesinde "te'lîf-i mesâil" ve "taharrî-i mesâil" adıyla iki ayrı daire kurulmuş ve te'lîf-i mesâil, meşihatça tesbit edilen konular hakkında dört mezhebe ait fıkıh kitaplarındaki bilgileri toplamak, yazılı ve basılı fıkıh ve fetva kitaplarından büyük bir fetva mecmuası tertip etmek, bu arada zamanın ihtiyaçlarına uygunluğu sebebiyle Hanefî mezhebinde müftâbih olmayan bir görüşü veya diğer üç mezhep imamına ait bir ictihadı uygun görmesi halinde konuyla ilgili gerekçeli bir mazbata hazırlamakla görevlendirilmiştir.

Fetvahâne tarafından başta nafakât, nikâh ve talâk gibi konular olmak üzere bütün hukukî meselelerdeki müftâbih görüşleri "el-Ahkâmü's-Şer'iyye fi'l-ahvâli's-Şahsiyye" adı altında toplanıp tercüme ve telif edilmesine karar verilmiştir. Bu amaçla oluşturulan ko-

8. Bilmen, İstilahat, (İkinci Bölüm), I, 326-374.

9. Bilmen, İstilahat, (Birinci Kitap), I, 11-299.

10. Bilmen, İstilahat, I, 3-4

misyona fıkıhın muhtelif bölümleri taksim edilmiştir. Komisyon üyeleri Fetâvâyı Hindiyeyi esas alarak fişlemeler yapmış ve tespit ettikleri meseleleri tercüme etmiştir. Yapılan bu ön çalışmanın bir sonucu olmak üzere planlanan eserin I. cildi olarak Mecelle şârihi Fetva Emîni Ali Haydar Efendi tarafından tertip edilen Kitâbü'n-Nafakât (İstanbul 1333) adlı eser yayımlanmışsa da bunun devamı gelmemiştir.¹¹ Biraraya getirilen karalama metinleri bu şekilde kalmıştır.

Cumhuriyetin ilanından sonra kurulan Hukuk İlmini Yayma Kurumu "Türk Hukuk Lûgatı" telif etme kararı almış ve bu maksatla bir komisyon oluşturmuştur. Bu komisyonda İslam Hukuku ile ilgili ıstılahların tespit ve yazımı Ömer Nasuhi Bilmen'e tevdi edilmiştir. Bilmen ilgili ıstılahları hazırlamış ve eser basılmıştır.¹² Kurum daha sonra bir de Kâmus hazırlanmasını istemiş ve bu amaçla konular farklı kişilere sipariş edilmiştir. Bilmen kendi hissesine düşen "ceza ahkâmı"nı tamamlayıp kuruma göndermiş ve fakat diğer kişiler hisselerine düşen kısımları hazırlayıp kuruma göndermedikleri için bu çalışma da eksik kalmıştır.¹³

İslam hukuku ile ilgili eksik kalan bu çalışmaları tamamlamayı düşünen Bilmen, elde var olan metinlerdeki dil, kaynak sistematliğini esas almak üzere çalışmayı tamamlamıştır. Fıkıhın ibadetlerle ilgili kısmı "Büyük İslam İlm-i Hali" adıyla müstakil olarak kitaplaştırılmıştır. Diğer kısım ise İstanbul Üniversitesi Rektörü Ordinaryüs Profesör Sıddık Sami Onar'ın talep ve teklifiyle Hukuk Fakültesi tarafından basılmıştır.¹⁴

İstılahatı Fıkhiyye kendisinden önce hazırlanan İslam hukukunun kanunlaştırma örnekleri olan çalışmaları esas almış ve onların eksik bıraktığı kısımları tamamlamıştır. Bu yönüyle eserin bir kanunlaştırma denemesi veya taslağı olma yönü vardır. En azından kanunlaştırma çalışması yapılması için bir ön hazırlık metni olma özelliği taşımaktadır.

Ömer Nasuhi Bilmen'in de çok etkilendiği ve üslubunu takip ettiği önemli çalışma Mecelle'dir. Mecelle İslam Hukuku'nun kanunlaştırılması faaliyetlerinin başarılı bir örneğidir. Burada kullanılan yöntem Ömer Nasuhi tarafından İstılahat'ta aynen tatbik edilmiştir. Mecelle'de önce fıkıhın ilgili bölümüne ait ıstılahlar verilmekte sonra meseleler maddeler halinde verilmektedir.

İstılahat'ta Bilmen fıkıhın bütün dallarını bir araya getirme gayesi güttüğünden Mecelle'de ele alınan konuları da işlemiştir. Bu yönüyle İstılahatın ilgili bölümleri Mecelle'nin şerh ve izahı mahiyetinde bir özellik taşımaktadır.

Hukuku Aile Kararnamesi de İstılahatın istifade ettiği önemli kaynaklardan birisidir. Bu yönüyle İstılahatın ilgili bölümleri bu kanunun şerh ve izahı kabilindedir. Hukuku aile kararnamesi tüm aile hukukunu kanunlaştırmamıştır. Eksik kısımlar İstılahatta tamamlanmıştır.

İstılahat yayımlandığı zaman akademik çevrelerde büyük bir yankı uyandırmıştır. Latin harflerinin kabulünden sonra Türkiye'de İslâm hukuku alanında yazılan ilk ve en geniş muhtevalı eser olup klasik fıkıh literatürünün sistem ve bütünlüğünü büyük ölçüde korumuş

11. İpşirli, Mehmet, "Hayri Efendi, Mustafa" DIA, XVII, 64. Aydın Mehmet Akif, "Ali Haydar Efendi, Küçük" DIA, II, 397.

12. Türk Hukuk Lûgatı, sh: XI, Ankara 1991, Başbakanlık Basımevi, 3. Baskı.

13. Bilmen, İstılahat, I, 4.

14. Bilmen, İstılahat, I, 4

olmasıyla da bu türün son örnekleri arasında yer alır.

III. İSTİLAHAT'IN KAYNAK GÖSTERMEDEKİ YAKLAŞIMI:

A. İstilahatta Kaynak Kavramının Anlamı

Ömer Nasuhi bilmen İstilahatın önsözünde Eseri hakkında tanıtıcı bilgi vermekte bu eseri niçin ve nasıl yazdığını, nasıl bir yöntem izlediğini ana hatlarıyla ifade etmektedir. Bu eserin oluşması sırasında kullandığı kaynaklar ile ilgili de bilgiler vermektedir. Buna göre Bilmen Kaynak kavramıyla iki hususun kastedildiğini belirtmektedir.

1-Fıkhî hükümlerin istinbat edildiği edille-i şer'iyeye: Hükümlerin çıkarıldığı ayetler, hadisler, kıyas, maslahat vs. gibi deliller. Bilmen İstilahat-ı fıkhiyye isimli eserde bulunan fıkhî meselelerin bu anlamdaki delillerini zikretmenin ciltler tutacak kadar geniş olduğunu beyan etmiş ve kendisinin böyle bir hedefinin olmadığını belirtmiştir.

Bu eserde mündemiç fıkhî meselelerin istinat ettiği şer'î deliller, ciltler vücade getirecek kadar büyük bir vüs'ati haiz, «İlm-i Hılâf» da ve mufassal fıkıh kitaplarında yazılı olduğundan bunlardan bahsedilmemiştir. Yalnız mesailin esbabı mucibesi mesabesinde olan ve hikmeti teşriyesini teşkil edip «İleli Fıkhiyye» ve «Menati Hüküm» adını alan bir kısım aklî, içtihadî delillere, mülâhazalara işaretle iktifa olunmuştur. Biz, bu usulü iltizam etmekle müçtehidini kiramin nazar noktalarını göstermiş, fikr-i hukukînin inkişafına ve muhtelif hukukî meslekler arasında mukayeseler yapılması imkânını temine hizmet etmiş bulunmaktayız.¹⁵

2-Fıkhî hükümlerin alındığı kaynak fıkıh kitapları: İstilahatta bulunan fıkhî meselelerin alındığı bilgilerin (me'haz) kaynaklar yani eserler ilgili bilginin bulunduğu paragrafın sonunda parantez içinde belirtilmiştir. Bazen bu kaynaklar paragrafların hemen sonunda verilmemiş ilgili cildin sonunda topluca zikredilmiştir. Burada bütün fıkıh kitaplarında bulunabilen meselelerin kaynakları belirtilmemiş genel eserlerde bulunamayan hükümler zikredildikten sonra kaynak olarak alınan eser parantez içinde belirtilmiştir.

Bu eserin pek cemiyetli olan muhteviyatı için en muteber fıkıh kitapları me'haz teşkil etmektedir. Bazı meselelerin me'hazleri yanı başlarında gösterilmiş ise de kısmı âzaminin me'hazleri hemen yanı başında gösterilmemiştir. Çünkü bu meselelerden birçokları için müttehit, müteaddit, hukuk erbabınca malûm me'hazler mevcut olduğundan her mesele-nin altında me'hazlerini göstermek zait ve külfetli olacaktır. Bu cihetle her kısmın nihayetinde başlıca me'hazlerin gösterilmesile iktifa olunmuştur.¹⁶

B. İstilahat'ta Kaynak Gösterilirken İzlenen Yöntem

Bilmen İstilahat'ta kitapları kaynak gösterirken eserin tümünde ortak bir yol izlememiştir. Aynı kaynak için birbirinden farklı isimlendirmeler kullanmıştır. Biz bu çalışmamızda eserleri tanıtırken önce İstilahatta kullanılan şekillerini vereceğiz. Daha sonra bunların literatürdeki tam adını vereceğiz. Bilmen bir eseri kaynak olarak kullanırken aşağıda ifade edilen şekillerde atıflarda bulunmuştur:

1-*Kitabın tam adı verilmiştir.* Surretü'l'fetavâ: (Surretü'l-Fetava), Cevahirül'fetâvâ: (Cevâ-

15. Bilmen, İstilahat, I, 7.

16. Bilmen, İstilahat, I, 7

hirü'l-fetâvâ), Neticetul Fetâva: (Netîcetü'l-fetâvâ), Hülâsatül'ecvibe: (Hulâsetü'l-ecvibe).

2- *Kitabın birkaç kelimededen oluşan isminden bir kelime verilmiştir.* Behce: (Behcetü'l-fetâvâ maa'n-nükûl), Netice: (Netîcetü'l-fetâvâ), Hülâsa: (Hulâsetü'l-fetâvâ), Hâniyye: (el-Fetâvâ'l-Hâniyye).

3- *Müellifin ismi verilmiştir.* Abdürrahim: (Fetâvâ-yı Abdürrahîm), Ebüssuûd-i îmadî: (Fetâvâ Ebu's-suûd), Abdülhalim: (el-Fetava'l-Halimiyye).

4- *Müellifin ünvanı veya nisbesi kullanılmıştır.* Kefevî: (Fetâvâ-yı Ali Efendi maa'n-nükûl), Ankaravî: (Fetâvâyı Ankaravî), Velvâliciyye: (el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye), Bezzâziyye: (el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye).

5- *Müellifin adı ve eserin adı birlikte verilmiştir.* Abdürrahim Fetavâsı, Ali Efendi Fetavâsı, Fetâvâ-i Hayriyye, Feyziyye fetavâsı, Kari-i Hidaye fetavâsı, Tenkih-i Hâmidî: (el-ukudu'd duriyye fi tenkihil fetava'l- Hâmidiiyye), Fetavai Hindiiyye.

6- *Müellifin ismine nisbeti.* Feyziyye: (el-Fetâvâ'l-feyziyye maa'n-nükûl), Hâmidiiyye: (Muğni'l-müsteftî an suâli'l-müftî).

C. İstilahatta Kaynak Olarak Kullanılan Fetva Kitapları

Ömer Nasuhi'nin İstilahat'ında kaynak olarak kullandığı Fetâvâ kitapları iki çeşittir.

1-İsmi fetâvâ olmakla birlikte fıkıh kitabı olan eserler. Fetâvâyı Hindiiyye gibi. Bu tür eserlerin isminde fetâvâ kelimesi mesâil anlamındadır. Hanefî fıkıh kitaplarında bulunan farklı konularla ilgili meselelerden bazıları tercih edilerek bir araya getirilmiştir. Bu tür eserlerin hazırlanma sebebi müftâ bih olan veya râcih olan görüş ve fetvâları bira araya getirmektir.

2-Alimlerin fetvâlarını bir araya getiren eserler: Fetâvâyı Ali Efendi gibi. Bu fetvâ kitaplarında soru açık, net ve farklı anlamaya imkân tanımayacak şekilde belirgin olarak ifade edilmekte buna mukabil cevap "olur" veya "olmaz", "caizdir" veya "caiz değildir" şeklinde tek kelime şeklinde olmaktadır. Burada sorunun bu kadar detaylı olması soruyu dinleyen görevlinin soruyu net olarak anlaması ve bunu hukuk dilinde ifade etmesi sebebiyledir. Sorunun soruluş şeklinden soran kişinin meseleyi çok iyi bildiği kolaylıkla anlaşılacaktır. Bu da uzmanı tarafından fetva verecek kişiye durumun net olarak ifade edildiğini anlamamızı sağlar.

Bu tür fetâvâ kitapları da ortak özellikleri dikkate alındığında 3 ana kısımda incelenebilir:

a) Sadece bir âlimin fetvâlarını bir araya getiren kitaplar: Fetâvâ Abdürrahim gibi. Bu tür eserlerde fetvâlar fıkıh konuların göre kitab ve bablar halinde bir araya getirilmektedir. Bu fetvâların alındığı kaynaklar belirtilmemektedir.

b) Bir âlimin fevâlarını bir araya getiren ve bunların kaynaklarını (nükûl) belirten eserler: Fetâvâ'l-feyziyye maa'n-nükûl gibi. Bu kitapta Şeyhü'l-islam Feyzullah Efendi'nin fetvâları bir araya getirilmiştir. Bu fetvâların dayanağı olan Arapça ibâreler hangi kitaptan alındığı beyan edilerek ilâve edilmiştir.

c) Birden fazla âlimin fetvâlarını delilsiz bir şekilde bir araya getiren eserler: Mec-

maül'fetâvâ gibi. Bu eser Veli b. Yusuf el-İskilîbî tarafından büyük çoğunluğu Ebussuud efendinin fetvaları olam üzere bir araya getirilmiştir. Mecmua-i cedide ve İlâveli mecmuai cedide: Osmanlının son döneminde şeyhülislamlık tarafından verilen fetvaların biraraya getirilmesi şeklinde olmuş kitaplardır. (İstanbul 1299). Bu eserlerin dışında bu tarzda hazırlanmış muhtelif fetvâ mecmuaları varsa da Bilmen bunlardan sadece yukarıda ismini verdiğimiz eserleri kaynak olarak kullanmıştır.

IV. İSTİLAHAT'IN KAYNAKLARINI OLUŞTURAN FETÂVÂ KİTAPLARI

İstilahatta Fetâvâ kitaplarına yoğun olarak atıfta bulunmaktadır. Bu kitapları ana hatlarıyla ikiye ayırmamız mümkündür.

A. Fıkıh Kitabı Olmakla Birlikte İsmi Fetâvâ Olan Kitaplar

(Hâvî): el-Hâvî fi'l-fetâvâ: el-Hâvî fi'l-fetâvâ Hasîrî'nin kaynaklarda adı geçen tek eseri olup Hanefî mezhebinin muteber bir fûrû-i fıkıh kitabıdır. İsmi fetâvâ olmakla birlikte içerik fûru fıkıh olup Kasani'nin ülubuna benzer bir tasnifi var. Meseleler başlık ve alt başlıklara ayrılmış. Sonra da meseleler bu alt başlıklara göre izah edilmeye başlamış. Oldukça sistematik bir eser olarak görünmektedir. (Köprülü Ktp nr. 549).

Müellif: Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. Enûş el-Hasîrî el-Buhârî el-Hanefî¹⁷ (ö. 500/1107) İlim tahsili için Irak, Hicaz ve Horasan'a seyahat etti; Şemsüleimme es-Serahsî'den ders aldı. Yetiştirdiği talebeler arasında kız kardeşinin oğlu Ebû Amr Osman b. Ali el-Bîkendî ile Ebû Nasr İbn Mâkûlâ anılabilir. Hasîrî Zilkade 500 (Temmuz 1107) tarihinde Buhara'da vefat etti.

(Velvâliciyye): el-Fetâva'l-Velvâliciyye¹⁸: Osmanlı dönemi fetva kitapları gibi soru-cevap tarzında olmayan eser klasik bir fûrû kitabı mahiyetinde olup sistematik olarak kitab ve fasıllar şeklinde yazılmıştır. Hükümler açıklanırken bunların alındığı kaynaklar zikredilmemiş, fakat söz konusu görüşün sahibi belirtilmiştir. Hanefî mezhebinin ilk temel metinlerinde yer almayıp daha sonra ortaya çıkan çeşitli meselelerle ilgili fikhî görüş ve çözümlere yer verilmesi bakımından da eser ayrı bir önem taşır. Velvâlicî, et-Fetâva'l-Velvâliciyye, (Tahkik: Mikdad b. Musa Feryûvî, Darul kütübil ilmiyye, Beyrut, 203. I-V.) (nâşirin mukaddimesi, I,7-15)

Müellif: Eserin müellifinin kim olduğu konusunda iki görüş bulunmaktadır. 1-Ebü'l-Feth Abdürreşîd b. Ebû Hanîfe el-Velvâlicî (ö. 540/1146'dan sonra) Buhara Belh Semerkand bölgesi alimlerindedir. Abdülhay el-Leknevî eserin müellifi olarak bu zatı tercih etmiş görüşünü teyit eden bir takım ipuçları vermiş diğer görüşün hatalı olduğunu iddia etmiş olmakla birlikte kendi tercihinin doğruluğu konusunda kesin bir delil getirememiştir. Ferhat Koca da İslam Ansiklopedisinde bunu tercih etmiştir.¹⁹ 2- Ebü'l-Mekârim Zahîrüddin İshak b. Ebû Bekir el-Velvâlicî (ö.710/1310) Kâtip Çelebi Keşfüzzunun'da herhangi bir gerekçe ve delil sunmadan eserin bu zata ait olduğunu tercih etmiş daha sonraki tabakat alimleri de ondan nakilde bulunmuşlardır.

(Hülâsa): (Hülâsatül'fetâvâ): (Hülâsatü'l-Fetâvâ) :Risâle fi Mesâ'ili'l-Fıkhiyye: Müellif bu eserde Hizânetü'l-vâkiât ve en-Nisâb adlı kitaplarını kısaltarak meseleleri özlü şekilde ele

17. Köse, Saffet, "Hasîrî, Mahmûd b. Ahmed", DIA, XVI, 383-384

18. Koca, Ferhat, "el-Fetâva'l-Velvâliciyye", XII, 448-449.

19. Koca, Ferhat, "el-Fetâva'l-Velvâliciyye", XII, 448-449.

almıştır. Eser matbu olup I-IV Lahor kenarında Leknevinin “Mecmuai Fetâvâ”sının Farsça tercümesi olarak; leknev’de basılmıştır. Muhaddis Cemalüddin ez-Zeylâî tarafından da hadisleri tahrir edilmiştir. (Özel Ahmet, Hanefi Alimleri 72). Eserin muhtelif yazmaları var. İmam Muhammed b. Suud üniversitesi kütüphanesi no: 601 ve 86’da nüshalar var.

Müellif: İftiharüddin el-Buhari, Tahir b. Ahmed b. Abdürreşid²⁰ (ö.542/1147). Hanefi Alimidir. Babası, dayısı Zahirüddin Hasan b. Ali el-Merginânî, Hammad b. İbrahim es-Seffâr, Kâdîhân gibi alimlerden ders aldı. Zamanında Hanefilerin önde gelen âlimlerindendir

(Hâniyye): (Kadîhan): el-Fetâvâ’l-Hâniyye ve Fetâvâ Kâdîhân olarak da isimlendirilir. Fetva verme usulüyle ilgili kısa bir girişle başlayan ve klasik fıkıh kitaplarının sistematığına göre düzenlenen eserde sıkça vuku bulan meseleler toplanmış, Hanefî imamlarıyla müteakdimîn ve müteahhirîn ulemânın fikirlerine yer verilmiştir. Ebû Hanîfe ile talebelerinin görüşleri sahih, kuvvetli, fetvaya esas olan, ihtiyata daha yakın sayılan şekilde değerlendirilerek belirtilmiştir. Eserde hükümlerin delillerine yer verilmemiştir. Müteahhir âlimlerin görüşleri verilirken Irak, Buhara, Belh ve Semerkant gibi bölge ve şehir ulemâsına atıfta bulunulması bunların görüşleri, usul ve metotlarının tesbiti bakımından önem taşımaktadır. Fetâvâ’da nakledilen görüşler için genellikle müellif adı verilmiş olup kitap adı çok az zikredilmiştir. İlmî kıymeti, üslûbunun güzelliği ve muhtevasının özlü oluşu bakımından çok tutulan, daha sonraki eserlerde ve özellikle el-Fetâvâ’l-Hindiyye’de sık sık kendisine atıfta bulunulmuştur. Fetâvâ Kâdîhân’ın çeşitli baskıları yapılmıştır. Ebû’l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî, Fetâvâ kâdîhân, 1971 Beyrut (Sâlim Mustafa Bedri baskısı).

Müellif: Ebû’l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî²¹ (ö. 592/1196). Mâverâünnehir’de Fergana bölgesinde bulunan Özkent (Özcend) şehridendir. Bir ulemâ ailesine mensup olup Kâdîhan lakabıyla tanınmıştır. Babasının amcazadesi Zahîrüddin Hasan b. Ali el-Mergînânî’den ders aldı. Diğer hocaları arasında Ebû İshak es-Saffâr ve Ebû İshak Nizâmeddîn İbrâhim b. Ali el-Mergînânî’nin adları geçmektedir. Kendisinden Şemsüleimme el-Kerderî, Mahmûd b. Ahmed el-Hasîrî, Muhammed b. Es’ad el-Fergânî gibi âlimler faydalandı. Kâdîhan 1196’da vefat etti.

(Zâhîre): Kitâbü’z-zahîre: Zahîretü’l-fetâvâ. ez-Zahîre ve ez-Zahîretü’l-Burhâniyye diye de bilinen eser el-Muhîtü’l-Burhânî’nin özeti mahiyetinde olup Süleymaniye Kütüphanesi’nde birçok yazma nüshası vardır.²²

Müellif: Burhanüddin el-Buhârî: Burhaneddin (Burhanü’ş-şeria) Mahmûd b. Ahmed b. Abdilaziz Buhari Merginani²³ (ö.1219). Karahanlılar’ın hâkimiyetindeki Buhara’da XI-XIII. yüzyıllarda hüküm süren ve birçok âlim yetiştiren Türkistanlı Burhan ailesine (Âl-i Burhân) mensuptur. Babası Sadrüşşehîd Tâceddin Ahmed, dedesi Burhâneddin el-Kebîr Abdülazîz b. Ömer, amcası Sadrüşşehîd Hüsâmeddin Ömer b. Abdülazîz ve oğlu Sadrüslâm Tâhir b. Mahmûd da devirlerinin önde gelen âlimlerindendir. Ailenin üyeleri “sadr” unvanıyla anılırlar. Dedesi Abdülazîz b. Ömer’i 495’te (1101-1102) Buhara başkadılığına tayin eden Selçuklu Sultanı Sencer’in ilk defa ona sadr unvanını da verdiği kaynaklarda belirtilmektedir. Burhâ-

20. Özel, Ahmet, Hanefi Fıkıh Alimleri, 72.

21. Özel, Ahmet, “Kâdîhan”, DIA, XXIV, 121-123

22. Özel, Ahmet, Hanefi Fıkıh Alimleri, 97.

23. Uzunpostalcı, Mustafa, “Burhâneddin el-Buhârî”, DIA, cilt: VI, 435-437

neddin el-Buhârî babasından ve dedesi tarafından kurulan çok sayıda ilim adamının yetiştiği medresenin meşhur hocalarından ders okudu. Ayrıca Buhara ve Semerkant başta olmak üzere çeşitli şehirlere gidip devrin ileri gelen âlimleriyle görüştü, onlardan ders aldı. Özellikle fıkıh sahasında devrinde otorite idi. İbn Kemal onu "mesâilde müctehid" kabul eder. Başta oğlu Sadrü'lislâm Tâhir b. Mahmûd olmak üzere birçok ilim adamı yetiştirdi, müftülük ve kadılık yaptı. (Bilmen, İstilahat, I 341, Özel, Hanefi Fıkıh Alimleri, 97)

(Hizânetül müftîn). Hizânetü'l-müftiyyin fi'l-furu': Hizânetü'l-müftîn: Eser Hidâye, en-Nihâye, el-Hulâsa, Fetâvâ Kâdihân, ez-Zehîriyye ve Şerhu't-Tahâvî gibi muteber kitaplardan derlenmiş olup mütekaddimun ulemadan rivayet edilen ve müteahhirun ulemanın tercih ettiği görüşlere yer verilmiş, ihtilaflara temas edilmemiştir. Kastamonu Yazma eserler kütüphanesinde 2831'de bir nüsha bulunmaktadır.

Müellif:es-Semnekâni, Hüseyin b. Muhammed, (Semenkânî ve Sem'ânî şeklinde de okunuyor) (ö.740/1239) Nisâbur'a bağlı Câcerm yakınlarında bulunan Semenkan'lı bir alimdir.²⁴

(Tatarhâniyye):Fetâva Tatarhâniyye²⁵: Hanefî fikhının klasik fürû kitaplarında takip edilen sisteme göre ve Merginânî'nin el-Hidâye adlı eseri örnek alınarak düzenlenen eserin başında ilmin önem ve faziletine dair bir bölüm bulunmakta, ardından da tahâretten ferâize kadar fürûunbütünkonularıele alınmaktadır. Müellif çeşitli meselelerle ilgili hükümleri naklederken bunların kime ait olduğunu ve hangi kitaptan aldığını belirterek ilmî disipline riayet eder. "el-Fetâvâ" adıyla anılmakla beraber Osmanlı dönemine ait klasik fetva kitapları tarzında kaleme alınmayan eser Hanefî fıkıh kitaplarında yer alan meseleleri ve doktriner görüşleri bir araya getirmeye çalışmıştır. Delhi Sultanlığı'nda yürürlüğe konulan İslâm adlî ve idarî sisteminin işleyişine katkıda bulunması yanında İslâm hukukuyla ilgili diğer araştırmalar için de önemli bir kaynak olan el-Fetâva't-Tatarhâniyye, gerek yazıldığı coğrafya ve tarih gerekse muhtevası ve takip ettiği sistem bakımından el-Fetâva'l-Hindiyeye'nin örneği ve onun habercisi olmuştur.²⁶

Müellif: Hindistanlı Hanefî fakihlerinden Ferîdüddin Âlim b. Alâ el-Enderpetî'nin²⁷ (ö. 786/1384) füruu fıkha dair eseridir. Ferîdüddin Âlim b. Alâ el-Enderpetî'nin fıkıh, usul ve Arap gramerinde temayüz etmiş olması dışında tabakat kitaplarında hayatı hakkında bilgi yoktur. el-Fetâva't-Tatarhâniyye, Delhi Türk sultanlarından III. Fîrûz Şah Tuğluk'un hükümdarlığı döneminde muhtemelen 777 (1375-76) yılında kaleme alınarak Tatar Han'a takdim edilmiştir. el-Fetâva't-Tatarhâniyye'nin adına nisbet edildiği Tatar Han bir Horasan sultanının çocuğu olup babasının I. Gıyâseddin Tuğluk Gazi ile Muttan ve Dipalpûr'da yaptığı bir savaşta yenilmesi üzerine Tuğluk'un askerleri tarafından sultana getirilmiş ve sultan ona Tatar Melik adını vererek sarayında kendi oğlu gibi yetiştirmiştir. Sultan Tuğluk öldüğü zaman (725/1325) henüz genç yaşta olan Tatar Melik, II. Muhammed Tuğluk zamanında cesaretiyle ün kazanmış ve III. Fîrûz Şah Tuğluk'un sultanlığı döneminde han unvanını almış, devlet adamlığı ve kumandanlığı yanında ilmî çalışmaları himaye etmesiyle de meşhur olmuştur.

(Bezzâziyye): Eserin asıl adı el-câmiu'l-vecîz olup Fetâvâ'l-Bezzâziyye ve Fetâvâ'l-Ker-

24. Özel, Ahmet, Hanefi Fıkıh Alimleri, 131.

25. Âlim b. Alâ, el-Fetâva't-Tatarhâniyye, Delhi, 1984, I-IV.(tahkik: Kadı Seccad Hüseyin)

26. Koca, Ferhat, el-Fetâva't-Tatarhâniyye", DIA XII, 446-447

27. Özel, Ahmet, Hanefi Fıkıh Alimleri, 154-155.

derî²⁸ olarak da bilinir. Müellif bu eserini Anadolu'ya gitmeden önce 812 (1409-10) yılında bitirmiştir. Eserde ilk Hanefî imamlarının görüşleriyle daha sonraki devirlerde Hanefî âlimler tarafından verilen fetvalar muteber kitaplardan özetlenerek derlenmiştir. Gerek İmam Ebû Hanîfe ve talebelerinin, gerekse sonraki âlimlerin görüşlerini verirken bunlar üzerinde değerlendirmelerde bulunarak fetvaya uygun tercihler yapması Bezzâzî'nin ilmî kudretini göstermektedir. Eser mesele mantığıyla fıkıh konuları sistematığına göre hazırlanmış olup sual ve cevap şeklinde ifade bulunmamaktadır. fetava hindiyenin kenarında (4-6.ciltlerde).

Müellif: Hafizuddin Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî el-Bezzâzî²⁹ (ö.1424) tarafından yazılmıştır. Müellif Hârizm köylerinden Kerder asıllı olduğu için Kerderî, muhtemelen babası ve kendisinin bezcilik mesleğiyle meşgul olmaları sebebiyle el-Bezzâzî nisbiyle şöhret bulmuştur. Tahsilini memleketi olan İdil nehri boylarındaki Saray'da yapmıştır. İlimde derinleşip ve şöhrete kavuşmuştur. Kırım ve Bulgaristan'a gitti. Yıllarca kaldığı Kırım'da önde gelen âlimlerle karşılıklı bilgi alışverişinde ve tartışmalarda bulundu. Daha sonra memleketi olan Saray'a döndü ve oradan da Anadolu'ya geçti ve bu dönemde Molla Fenârî ile müzakere ve tartışmaları olmuştur. Hac için gittiği Mekke'de vefat etmiştir.

(Fetavai Hindiyye) (Hindiyye): el-Fetâvâ'l-Hindiyye³⁰: Adı fetava olmakla birlikte Osmanlı fetava kitaplarında olduğu gibi soru cevap şeklinde değildir. Hanefi mezhebinde râcih ve müftâ bih görüşlerin bir araya getirilmesi hedeflenmiştir. Eserin tertibinde Hanefîler'in meşhur kitaplarından el-Hidâye örnek alınmıştır. Orjinali Arapça olan eser, Mustafa Efe tarafından Fetâvâyı Hindiyye adıyla Türkçe'ye de tercüme edilmiştir (I-XVI, Ankara 1984-1988). Bulak 1310 tarihli baskı 6 cilt olup ilk 3 ciltte kenarında fetâvâ-i hâniyye son 3 ciltte ise fetâvâ-i bezzâziye vardır.

Müellif: Hindistan'da 50 yıl hüküm sürmüş olan Sultan Evrengzîb Âlemgîr'in³¹ (1658-1707) emriyle hazırlanan fıkıh kitabıdır. Evrengzîb fıkıh kitaplarında dağınık halde bulunan kuvvetli görüşlerin kazâ ve fetvaya esas olacak şekilde tasnif edilerek düzenlenmesini istemiştir. Görev kendisine tevdi edilen Burhânîpûrlu Şeyh Nizâm (ö. 1090/1679) çalışmaları yürütmek üzere Şeyh Vecîhüddin, Şeyh Celâleddin Muhammed, Kadı Muhammed Hüseyin ve Molla Hâmid'i kendisine yardımcı olarak atamıştır. Bu yardımcılara bağlı onar kişilik birer çalışma ekibi oluşturulmuştur. 1664-1672 yılları arasında kitap kaleme alınmış tamamlanınca sultanın emriyle devletin resmî makamlarınca uygulamaya konulmuştur.

B. Soru-Cevap şeklinde Yazılan Fetâvâ Kitapları:

(Cevahirül'fetâvâ): Cevâhirül'fetâvâ³²: Ebü'l-Fazl Rükneddin Kirmânî'nin öncelikle Kirman'lı âlimlerden Abdurrahman b. Muhammed'in fetvaları olmak üzere diğer bölge âlimlerinin fetvalarını da ilave ederek Cevâhirül'fetâvâ adlı eserde bir araya getirmiş, bu eserin birçok nüshası günümüze ulaşmıştır. Eser Arapçadır. Eserde sual - cevap şeklinde ifade bulunmamaktadır. Bunun yerine mesele mantı-

28. Bezzâzî, el-Fetâvâ, Kahire 1323.

29. Özel, Ahmet, "Bezzâzî", DIA, VI, 113-114.

30. Özel, Ahmet, "el-Âlemgîriyye", II, 365-366

31. Nizami, K. A., "Evrengzîb", DIA, XI, 537-539

32. Ebü'l-Fazl Rükneddin Abdurrahman b. Muhammed b. Emirveyh Kirmani, Cevâhirül'fetava, D. İ. B. İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi nr. 345, 147 vr.

ğıyla suali ortaya koyup sonra da cevap kelimesini kullanmadan cevabını vermektedir. Bazen sorunun birden çok şıkkı olduğu için cevap da şıklar şeklinde olmaktadır.

Müellif: Ebü'l-Fazl Rükneddin Abdurrahman b. Muhammed b. Emirveyh Kirmani³³ (543/1149) Güney doğu İran'ın önemli şehirlerinden Kirman'da doğmuş daha sonra Merv'e hicret etmiş olup Horasan bölgesi Hanefilerinin imamıdır. Eserleri ve talebeleri ile bölgede etkin bir şahsiyettir.

(Kari-i Hidaye fetâvâsı): Fetâvâ Kâriü'l-Hidâye (el-Fetâvâ's-sirâciyye)³⁴. Ebû Hafıs Sirâcüddîn efendinin çeşitli konulardaki fetvâları Talebesi Kemaleddin ibn Hümmam tarafından bir araya getirilerek oluşturulmuştur. Fetvalar fıkıh sistematiğine göre sıralanmakla birlikte fıkıhın bütün konularını değil bazı meselelerini kapsamaktadır. Sayfaların ebadına göre 20 ile 50 varak arasında risale ebatında bir kitaptır. Sual-cevap şeklindeki üslup kullanılmış olup Arapçadır.

Müellif: Ebû Hafıs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Fâris el-Kinânî el-Mısırî³⁵ (ö. 829/1426) Kahire'de doğdu. Bâbertî'den Hidâye'yi 16 sefer okuyup kendisi de defaatle okuttuğu için kâriü'l-hidâye diye meşhur olmuştur. Hocası Alâ es-Seyrâmî'den beraber ders okuduğu Sirâceddin adlı bir arkadaşından ayırt edilmesi için Bâbertî tarafından Kâriülhidâye lakabı verilmiştir. Berkukiyye Medresesi'nde öğrenime başladı. Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledikten sonra Arap dili, fıkıh, usul ve tefsir gibi ilimleri tahsil etti. Alâ es-Seyrâmî, Ekmeleddin el-Bâbertî, Bedreddin İbn Hâs Bek, Ömer b. Raslân el-Bulkinî ve Zeynüddin el-İrâki belli başlı hocalarındandır. Zamanında Hanefî ulemâsının önde gelenlerinden biri olan Kâriülhidâye, İbn Tolun Camii'nde müdlik, Berkûkiyye, Nâsiriyye, Şeyhûniyye, el-Eşrefiyye el-Kadîme, ez-Zâhiriyye el-Kadîme ve Akboğaviyye medreselerinde müderrislik yaptı. 827 Saferinde (Ocak 1424) Şeyhûniyye meşihatine tayin edildi. Öğrencileri arasında en tanınmışları İbnü'l-Hümâm, İbn Kutluboğa ve Nâsirüddin İbnü'l-Adîm'dir. Seksen yaşını aşmış olarak 1426'da Kahire'de vefat etti ve Berkûkiyye'nin sahra tarafında Eşref Barsbay'ın avlusuna defnedildi.

(Ebüssuûd-i îmâdî): Fetâvâ Ebu's-suûd³⁶: Ebüssuûd Efendi'ye nisbet edilen fetvaların derlenmesiyle meydana gelmiş birçok fetva mecmuası vardır. Bu mecmuaların arasında farklılıklar bulunmaktadır.³⁷ M. Ertuğrul Düzdağ, Millet (Ali Emîrî, nr. 80) ve Beyazıt Devlet (nr. 2757) kütüphanelerinde bulunan Ebüssuûd Efendi'ye ait iki fetva mecmuasını yeniden düzenleyerek yayımlamıştır. Ebüssuud'un hemşerisi olan Veli b. Yusuf tarafından derlenen nüshanın diğerlerine göre daha fazla tercih edildiği anlaşılmaktadır. Ömer Nasûhî Bilmen'in İstanbul Müftülüğünde ve Süleymaniye kütüphanelerinde bulunan nüshalardan istifade ettiği anlaşılmaktadır.³⁸

Müellif: Şeyhülislam Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574). Asıl adı Muhammed olup Ebüssuûd onun künyesi veya lakabıdır. Babası Şeyh Muhyiddin Yavsî olup II. Bayezid tahta geçince

33. Yaşaroğlu, Kâmil, "Kirmânî Rükneddin" DIA, XXVI, 65.

34. Ebû Hafıs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Fâris el-Kinânî el-Mısırî, Fetâvâ Kâriü'l-Hidâye, Mektebetü Camiati Riyad no: 129; ayrıca bkz. Su'âlât, (cem ve tertib Kemâleddin İbnü'l-Hümam), D. İ. B. İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi numara 216, 45 vr.

35. Kayapınar, Hüseyin, "Kâriülhidâye", DIA, XXIV, 495

36. Akgündüz, Ahmet, "Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi", DIA, XII, 441-443

37. Bu nüshalar ve özellikleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Düzenli, Pehlul, Osmanlı Hukukçusu Ebüssuûd Efendi ve Fetvâları, Selçuk Üniv. Sos. Bil. Ens. Doktora Tezi, (Danışman: Ahmet Yaman) Konya, 2007.

38. Farklı nüshalar için bkz. Ebüssuûd Efendi, Fetâvâ, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1028, 360vr. (Bozanzâde tertibi); Süleymaniye Ktp., İsmihan Sultan, nr. 223, 247vr. (tespit edilen en eski nüshadır); Süleymaniye Ktp., İsmihan Sultan, nr. 226, 283 vr., Nuruosmaniye ktp., nr. 1968; Kastamonu Elyazmaları Ktp. Nr. 3569 (Veli b. Yusuf tertibi).

onu İstanbul'a davet etmiş ve Sultanselim civarında kendisi için bir tekke inşa ettirmiştir. Ebüssuûd, II. Bayezid'in tahta çıkmasından yaklaşık dokuz yıl sonra İstanbul'da doğmuştur. Annesi Ali Kuşçunun kardeşi veya kızıdır. İlk tahsilini babasından almış daha sonra, Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi, İbn Kemal ve Mevlânâ Seydî-i Karamânî'den ders almış ve Karamânî'nin kızıyla evlenmiştir. Muhtelif medreselerde müderrislik ve farklı şehirlerde kadılık yapmış, 8 yıl Rumeli Kazaskerliği yaptıktan sonra 1545'te Fenârîzâde Muhyiddin Efendi'nin yerine şeyhülislâm oldu. Yaklaşık 29 yıl bu görevi yürüttü. 1574'de vefat etti. Kabri Eyüp Camii civarında kendisinin inşa ettirdiği sıbyan mektebinin hazîresindedir.

(Mecmaül'fetâvâ): (Mecmûatü'l-Fetâvâ). Bu isimde pekçok eser bulunmaktadır. Bunlardan üç tanesi kütüphanelerde yaygın şekilde bulunmaktadır.

1-Mecmûatü'l-fetâvâ: Eser Veli Yegân Efendi³⁹ tarafından hazırlanmıştır. (Mecmau'l-fetâvâ) olarak da kaydedilmiş. İstanbul Müftülüğünde bulunan Meşihat Fetvalarından birisidir⁴⁰ Büyük çoğunluğu Ebussuud olmak üzere şeyhülislamın fetvalarını bir araya getiren bir çalışmadır. Mecmuada ağırlıklı olarak Ebussuud'un fetvaları bulunmaktadır. Dili Osmanlıcadır. İstilahatta kullanılan fetâvâ kitabının bu eser olduğu kanaatindeyiz. 2-Mecmau'l-Fetava: Ahmed b. Muhammed b. Ebu Bekir el-Hanefi (ö.1128) Eserin muhtelif yazma nüshaları var.⁴¹

3- Mecmû'atu'l-fetava: Mü'eyyed-zâde Abdurrahman b. Alî Amâsî (1456-1516)⁴²

Müellif: Muhtelif fetâvâ mecmuası içinde Bilmen'in kullandığı eserin 1. Sırada bildirilen eser olduğunu düşünüyoruz. Bu eserin müellifi Veli b. Yusuf el-İskilîbî'dir. Veli Yegân Efendi (ö.1667) olarak da meşhurdur. Büyük çoğunluğu Ebussuud olmak üzere şeyhülislamın fetvalarını bir araya getiren bir çalışmadır. Veli Yegân Efendi Ebu's-suud'un fetvâ emini olarak da hizmet etmiştir.

(Abdülhalim fetavâsı): (Abdülhalim): Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi⁴³. Yahyâ Efendi'nin şeyhülislâm iken verdiği fetvaları, kendisinden mülâzemet alan ve bir ara fetva eminliği de yapan Şeyhülislâm Esîrî Mehmed Efendi bir araya getirmiştir. Osmanlı hukuk tarihi bakımından önemli sayılan ve çok okunan bu eserin kütüphanelerde birçok yazma nüshası bulunmaktadır.⁴⁴ Genellikle Fetâvâyı Yahya efendi olarak bilinen eser, Minkarîzâde Yahya efendinin fetâvasıyla karıştırılmaktadır.⁴⁵ Fetâvâ-yı Yahya Efendi diye zikredilince bu eser

39. Hayatı hakkında bkz. Altınbaş, Mehmet Vâmîk Şükrü, "Fetva Eminleri", Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, cilt:3, sayı: 2-3, sh: 61.

40. Veli Yegân Efendi, Mecmûatü'l-Fetâvâ, İst. Mft. Ktp. Nr.178.

41. Ahmed b. Muhammed b. Ebu Bekir el-Hanefi, Mecmau'l-Fetava, BYZ. Devlet Merzifonlu K. M, 3300, 215 vr.; BYZ. Devlet Velîyüddin Efendi, 1544, 335vr.; Süleymaniye Carullah, 970, 220 vr.; Millet Feyzullah Efendi, 1079, 189vr.

42. Muhtelif nüshalar için bkz. Mü'eyyed-zâde, Mecmû'atu'l-fetava, Kastamonu El yazmaları ktp., nr. 3555; 959;

43. Yayla, Mustafa, "Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi", DIA, XII, 450

44. Meselâ bk. Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 95; Nuruosmaniye, nr. 2056; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 2689, 2690, 9042; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 373) Biz bu çalışmamızda Kastamonu El Yazmaları Ktp., nr. 3332'den istifade ettik.

45. Nitekim Bursalı Mehmet Tahir Efendi bu eseri Minkarizade'nin eseriyle karıştırmıştır. (Osmanlı Müellifleri, I, 478). Hayreddin Karaman da bu bilgiyi Mehmet Tahir Efendiden aynen nakletmiştir. (İslamın Işığında Günün Meseleleri, II, 562) Benzer bir karışıklık Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi 05 Ba 788 bilgi fişinde de yer almaktadır. Burada eser Fetâvâ olarak kaydedilmiş müellif Minkârî-zâde Yahyâ b. Ömer Alâiyeli olarak gösterilmiş ayrıca notlar kısmında Mehmed b. Abdülhalim Bursalı tarafından derlenmiştir" şeklinde izah getirilmiştir.

anlaşılmaktadır.⁴⁶ Bununla birlikte bazen eser derleyeni Şeyhülislam Esîrî Mehmed b. Abdülhalim efendinin babasının adına nisbetle Abdülhalim fetâvası olarak da adlandırılmıştır.⁴⁷ Ömer Nasuhi Bilmen'in bu eseri Abdülhalim fetâvası veya Abdülhalim olarak kaynak göstermesinden hareketle bu eserin Nuruosmaniye nüshalarını kullandığını tahmin ediyoruz.⁴⁸ Esiri'nin kitaba yazdığı Türkçe mukaddimede belirttiğine göre; kendisi, merhum Şeyhülislam Zekeriyazade Yahya Efendi'nin hizmetinde iken onun birinci, ikinci ve üçüncü şeyhülislamlık görevleri sırasında defterlere kaydolunan müteferrik fetva suretlerini, imkan ölçüsünce derleyip mütalaa ederek tenkide tabi tutup seçme yaptıktan sonra, eserde aranan konularla ilgili fetva[ı]-a erişebilme kolay olsun diye her kitaba ve her baba münasib olan suretleri yerlerine yazmıştır. Kitapta sorular ve cevapları fıkıh kitapları sistematığına uygun olarak klasik fetva tekniğine göre sıralanmıştır. Bazı nüshalarda fetvaların soru kısmı başlarında "mes'ele" ibaresi bulunmakta, bazılarında ise bulunmamaktadır. Fetvalar arasında bazı Arapça olanlar da mevcut olmakla birlikte eserde fetvaların mesnetlerini teşkil eden Arapça nakillere yer verilmemiştir. Esiri Mehmed Efendi tarafından yapılan derlemenin Mulahhasu'l-fetâvâ (Mülahhas fetâvâ adlı daha özet bir versiyonu da bulunmaktadır (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1227, 1b-81a).⁴⁹

Müellif: Şeyhülislam Zekeriyazâde Yahya Efendi'ye⁵⁰ (v.1053/1644) ait fetvâların talebesi ve fetvâ emini olan Esîrî Mehmed Efendi b. Abdülhalim el-Bursevî (ö. 1092-1168) tarafından derlenmesiyle oluşmuştur. Şeyhülislam Yahya efendi 1561'de İstanbul'da doğdu. Babası Şeyhülislâm Bayramzâde Zekeriyâ Efendi'dir. Abdülcebbarzâde Derviş Mehmed Efendi'den okudu, Şeyhülislâm Mâlûlzâde Mehmed Efendi'den mülâzemet aldı. Hoca Hayreddin Efendi, Atik Ali Paşa, Haseki Sultan, Sahn, Şehzade, Üsküdar Atik Vâlîde Sultan medreselerinde müderrislik yaptı. Halep, Şam, Mısır, Bursa ve Edirne, İstanbul kadılıkları ile Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri yaptı. 1622'de Hocazâde Mehmed Esad Efendi'nin yerine şeyhülislâm oldu. 4 Ekim 1623'de azledildi. 22 Mayıs 1625'te ikinci defa Şeyhülislâm oldu. Bu görevi 10 Şubat 1632 tarihine kadar sürdürdü. 7 Ocak 1634'te üçüncü defa şeyhülislâmlıkla vazifelendirildi ve 1644 tarihinde vefatına kadar bu makamda kaldı. Yaklaşık 20 yıl Şeyhülislâmlık yapmış olup IV. Murad'ın sevgi ve saygısını kazanmış, onunla birlikte Revan ve Bağdat seferlerine katılmıştır.

Eseri derleyen Esîrî Mehmed Efendi b. Abdülhalim el-Bursevî⁵¹ (ö. 1092-1168). Pravadili Bıçakçızâde Abdülhalim Efendi'nin oğludur. Babasının sonradan gelip yerleştiği Bursa'da doğduğu için Bursevî olarak tanınmıştır. 20 Mart 1659'de Bolevî Mustafa Efendi'nin azli üzerine de şeyhülislâmlık makamına getirildi. 3 Şubat 1662 tarihinde bu görevinden azledilmiştir. Bursa'da 13 Mart 1681 tarihinde vefat etti. Kabri, Bursa'da Pirinç Hanı arkasında yaptırmış olduğu mescid yanındaki türbededir.

Antalya Akseki Yeğen Mehmet Paşa İlçe Halk Kütüphanesi'nde bulunan nüsha "Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi" olarak kaydedilmiş, müellifi "Minkârî-zâde Yahyâ b. Ömer Alâiyeli" olarak tespit edilmiştir. Eserin bilgi notlarında "Mehmed b. Abdülhalim Bursevî" derleyen olarak belirtilmiştir ki bu bilgi hatalıdır.

46. Özen, Şükrü, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", sh: 291.

47. Yayla, Mustafa, "Fetâvâ-yı Yahya Efendi", DIA XII, 449-450.

48. Nuruosmaniye'de dört nüsha bulunmaktadır: 1. Nüsha: 34 Nk 1999, 247 Yaprak. 2. Nüsha 34 Nk 2000, 446 Yaprak. 3. Nüsha 34 Nk 2055, Yaprak 332 .

49. Özen, Şükrü, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", sh: 292.

50. Kaya, Bayram Ali, "Yahyâ efendi Zekeriyâzâde", DIA, XLIII, 246

51. İpşirli, Mehmet, "Esîrî Mehmed Efendi", DIA, XI, 391.

(Surretül'fetavâ): Surretü'l-Fetava⁵²: Hanefî fıkıh kitaplarından derlenen, fıkıh meselelerinin nakilleriyle birlikte aktarıldığı bir fetva mecmuasıdır. "müftâ bih" meseleler derlenerek fıkıh sistematiğine göre düzenlenmiş olup Arapçadır. Eserin sonraki fetva mecmualarına kaynaklık etmesi ve çok sayıda nüshasının günümüze ulaşması muteber bir kitap olduğunu göstermektedir. Kitapta sistematik olarak kitab, bab ve fasl şeklinde bir hiyerarşi vardır.⁵³

Müellif: Sadık Mehmed Efendi b. Ali, Sakız'lı⁵⁴, (ö.1649'dan sonra). Sakız adasında doğduğu tahmin edilmektedir. Sakız Mahkemesi'nde kâtiplik, Kütahya'da kadılık yapması dışında hayatıyla ilgili bilgi yoktur. Vefat tarihi bilinmemekle birlikte 1649 tarihinde fetâvâyı yazma işini bitirmiştir.

(Fetâvâ-i Hayriyye): el-Fetâva'l-Hayriyye li-nefi'l-beriyye⁵⁵: Hayreddin Remlî'nin fetvalarını oğlu Muhyiddin derlemeye başlamış (1071/1661), ancak onun ölümü üzerine "Kitâbü'n-Nikâh"ın mehir babından sonra gelen kısmını, Remlî'nin talebesi İbrâhim b. Süleyman b. Muhammed el-Cînînî tarafından hocasının vefatından üç-dört ay önce 1670'de tamamlamıştır. Dili Arapça olup, soru cevap şeklindeki fetva geleneğine tabi olarak hazırlanmıştır. Muhyiddin yazdığı dîbâcede, el-Fetâva'l-Hayriyye li-nefi'l-beriyye adını verdiği eserin tertibinde Burhâneddin el-Merginânî'nin el-Hidâye'sini örnek aldığını ve o dönemde sık sık karşılaşılmakla birlikte diğer kaynaklarda yeterince ele alınmayan meselelerle ilgili fetvaları derlemeye çalıştığını belirtmektedir.⁵⁶

Müellif: Hayreddin b. Ahmed er-Remlî⁵⁷ (ö. 1081/1671). 1585'te Filistin'in Remle şehrinde doğdu ve orada yetişti. Eğitimini Şâfiî fıkhına göre aldı. 1598'de Kahire'deki ağabeyi Abdünnübî'nin yanına giderek Ezher'de eğitimine devam etti. Burada bir süre daha Şâfiî fıkhı okuduktan sonra Hanefî mezhebine geçti ve bu mezhebin fıkhını öğrenmeye başladı. Ezher ulemasından ilim tahsil etti. Ezher'de fetva vermeye başladı. 1605 yılı başlarında Remle'ye döndü. Bir süre Gazze'de ikamet etti. Ömrünün sonuna kadar memleketinde öğretim ve fetva işleriyle meşgul oldu. Şöhreti kısa sürede birçok bölgede yayıldı ve fetvalarına rağbet arttı. Resmî bir görev almayan Remlî meyve yetiştiriciliğinden elde ettiği gelire geçimini sağladı ve birçok mülkü oldu. Şam, Kudüs gibi şehirler başta olmak üzere çeşitli bölgelerden gelen çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Alauddin Haskefi bunlardan en meşhur olanıdır. İlmî kudretinin yanı sıra saygın kişiliğiyle dönemin hâkim ve yöneticileri üzerinde nüfuz sahibi olduğu nakledilmektedir. Remlî 1671'de Remle'de vefat etti. Zengin kütüphanesindeki kitaplar daha sonra Akkâ Valisi Cezzâr Ahmed Paşa tarafından bu şehirde yaptırılan Ahmediyye Kütüphanesi'ne konmuştur.

(Ankaravî): Fetâvâyı Ankaravî⁵⁸: Eserdeki fetvalar, klasik fetva mecmualarından farklı olarak soru-cevap şeklinde kaleme alınmamış, soru zikredilmeden çok sık kar-

52. Sadık Mehmed Efendi b. Ali, Sakız'lı, Surretü'l-fetâvâ, D. İ. B. İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi nr. 314

53. Geniş bilgi için bkz. Furat, Ahmet Hamdi, "Sakızlı Sâdık Muhammed b. Ali ve "surretul fetâvâ" adlı eseri". İst. Üniv.İlhıy. Fak. Dergisi sayı:13 İstanbul 2006;

54. Özcan, Tahsin, "Sadık Mehmet Efendi Sakızı", DIA XXXV, 395-396)

55. Hayreddin b. Ahmed er-Remlî, el-Fetâva'l-Hayriyye li- nefi'l-beriyye, I-II, Bulak 1300. Zeynüddin Hayreddin b. Ahmed el-Eyyubi Remli, Fetava-yı hayriyye li-nefi'l-beriyye, D. İ. B. İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi nr. 335, 298 vr.

56. Kallek, Cengiz, "el-Fetâva'l-Hayriyye", DIA, XII, 443-444

57. Pekcan, Ali, "Remlî Hayreddin b. Ahmed", DIA, XXXIV, 563-564.

58. Akgündüz, Ahmet, "Fetâvâ-yı Ankaravî", DIA, XII, 438-439

şılaşılan fikhî meselelerin müfta bih olan cevapları kısaca yazılmıştır. Hükümler Hanefî mezhebinin muteber fıkıh ve fetva kitaplarından aynen veya özetlenerek derlenmiş, sonunda da alınan kaynak belirtilmiştir) Eser klasik fıkıh kitaplarının sistematığına göre elli "kitab"a, bunlar da fasıllar halinde alt bölümlere ayrılmıştır. Bulak'ta ve İstanbul'da aynı tarihte (1281) iki cilt halinde yayımlanmıştır.⁵⁹ Eser Arapçadır.

Müellif: Şeyhülislâm Ankaravî Mehmed Emin Efendi⁶⁰ (ö. 1098/1687). (1619) Ankara'da doğdu. Babası Ankara'da ticaretle uğraşan Hüseyin Efendi'dir. Ankara müftüsü Kırşehirli Mehmed Efendi'nin hizmetinde bulunarak ondan ilim tahsil etti. Ardından Şeyhülislâm Zekeriyâzâde Yahyâ Efendi'ye mülâzım oldu. İstanbul'da muhtelif medreselerde müderrislik yaptıktan sonra kadılık ve fetvâ emniyeti, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yaptı. Şeyhülislâm Minkârîzâde Yahyâ Efendi'nin rahatsızlığı sebebiyle sekiz ay ona nâiblik yaptı ve fetva işlerinde yardımcı oldu. 1686 Tarihinde Çatalcalı Ali Efendi'nin yerine şeyhülislâmlığa getirildi. Şeyhülislâmlığı esnasında IV. Mehmed'i avcılıktan vazgeçirip devlet işleriyle ilgilenmeye ikna ederek muhtemel bir ayaklanmanın önlenmesinde önemli rol oynadı. IV. Mehmed'in saltanatının son yılında ortaya çıkan karışıklıklar esnasında padişahın oğlu Mustafa'nın yerine kardeşi Süleyman'ın padişah olmasına destek verdiyse de onun cülûsunu göremeden 2 Kasım 1687'de vefat etti ve Çarşamba semtinde Kovacı Dede Camii hazîresine defnedildi. Şeyhülislâmlığı bir yıl bir ay beş gün sürmüştür.

(Ali Efendi Fetavâsı): Fetâvâ Ali Efendi maa'n-nükûl⁶¹: Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendinin uzun hilafeti döneminde verdiği fetvalar büyük bir yekün tutmuştur. Devrinin dinî, sosyal ve kültürel hayatına ışık tutan bu fetvalar iyi bir tasnifle önce tek cilt, sonra da iki cilt halinde defalarca basılmıştır. Eser Osmanlıcadır. Ahıskalı Ahmed Efendi ile Gedizli Mehmed Efendi fetvaların orijinallerini kaydetmeden klasik fıkıh kitaplarında bu fetvalara mesnet teşkil eden hükümleri, kaynağın adını ve bölümünü de belirterek Arapça metinleriyle birlikte naklettikleri Nükûlü Fetâvâ-yı Ali Efendi adıyla birer eser kaleme almışlardır. Sâlih b. Ahmed el-Kefevî de her nakli ilgili fetvanın altına kaydedip daha sonraki neşirlere esas teşkil eden metni oluşturmuştur.⁶² Eserde 4412 fetva bulunmakta olup iki cilt halinde 10'un üzerinde baskı yapmıştır. Matbu nüshalarda sorular ve cevaplar paragraf şeklindedir. Yazma nüshada ise sorular kırmızı renkli "mesele" yazısını müteakip gelmiş ve yine kırmızı renkli "el-cevab" yazıp cevap verilmiştir. Fetvahâne'nin en muteber saydığı dört fetva kitabından biridir. (Diğerleri Behcetü'l-fetâvâ, Netîcetü'l-fetâvâ, Fetevâ-yı Feyziyye).

Müellif: Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi⁶³ (ö.1103/1691). Alâiyeli Nakşibendî şeyhi Mehmed Efendi'nin oğludur. İstanbul'a gittikten sonra Halvetiyye şeyhi Ömer Efendi'ye intisap eden babasının bu şeyhe ait zâviyede uzun yıllar halife olarak bulunduğu Çatalca'da doğdu (1041/1631). İlk öğrenimini burada yaptı, ardından 1057'de (1647) şeyhülislâm olan Hoca Abdürrahim Efendi'ye mülâzım oldu. Daha sonra Minkârîzâde Yahyâ Efendi'ye intisap etti. Yahya Efendi'nin maiyetinde Mahkeme nâibliği yaptı. 30 yaşında ilmi ve kazaî dirayetiyle meşhur oldu. İstanbul'da müderrislik yaptı. Fazıl Ahmet Paşa'nın yanında muhtelif sefer-

59. Şeyhülislâm Ankaravî Mehmed Emin Efendi, Fetâvâ-yı Ankaravî, İstanbul 1281, I-II.

60. Özcan, Tahsin, "Mehmed Emin Efendi", Ankaravî, DIA, XXVIII, 461-462.

61. Kallek, Cengiz, "Fetâvâ-yı Ali Efendi", DIA, XII, 438

62. Çatalcalı Ali Efendi, Fetâvâ-yı Ali Efendi (haz. Salih b. Ahmed el-Kefevî), I-II, İstanbul 1311.

63. İpşirli, Mehmet, "Çatalcalı Ali Efendi", DIA, VIII, 235

lerde ordu kadılığı yaptı. 2 yıl kadar kazaskerlik yaptıktan sonra 1674 yılında 43 yaşında Şeyhülislam oldu. 12 yıldan daha uzun süre bu görevde kaldı. 1686 yılında Viyana bozgununun verdiği olumsuz havanın etkisiyle şeyhülislamıktan alındı. 1692 yılına kadar bir takım zorluklarla karşılaştı. Bu tarihte yeniden Şeyhülislamlığa getirildi ise de 42 gün sonra vefat etti. Mezarı Edirne’de Zehrimâr Camii hazîresindedir.

(Kefevî). Fetâvâyı Ali efendinin nükûllu hali olup bir önceki kaynakta hakkında bilgi verilmiştir.⁶⁴

Feyziyye): (Feyziyye fetâvası): el-Fetâvâ’l-feyziyye maa’n-nükûl⁶⁵: Fetvahâne’nin en muteber saydığı dört fetva kitabından biridir⁶⁶. Eser tertip ve üslûp bakımından klasik fıkıh kitaplarındaki gibi “kitab” ve “bab”lara göre düzenlenmiş olup Osmanlıca’dır. Yalnızca sorulardan ve bunlara verilen “olur” veya “olmaz” şeklindeki kısa cevaplardan meydana gelen fetvalara, benzeri diğer eserlerde de görüldüğü gibi, daha sonra her fetvanın mesnedini teşkil eden muteber fıkıh kitaplarının orijinal Arapça ibareleri (nükûl) eklenmiş, nakil yapılan kaynağın adı ve ilgili bölümü de belirtilmiştir. Bu ilâveler ve diğer düzenlemelerle birlikte esere verilen yeni tertibin Fezullah Efendi’nin vefatından sonra yapıldığı bilinmekle beraber kimin tarafından gerçekleştirildiği tesbit edilememiştir. Eserin biri müstakil (İstanbul 1266), diğeri Fetâvâ-yı Ali Efendi’nin kenarında (nşr. Mehmed Mehdi, I-II, İstanbul 1324-1325) olmak üzere iki baskısı yapılmıştır.

Müellif: Şeyhülislâm Seyyid Fezullah Efendi⁶⁷ (ö.1703): Erzurum’da 1639’da doğdu. Asıl adı Mehmed olup Erzurum müftüsü Seyyid Mehmed Efendi’nin oğludur. İlk eğitimini babasından aldı. İstanbul’a gelip Hünkâr Şeyhi Mehmed Vâni Efendi’nin derslerine de devam etti ve kızıyla evlendi. Onun aracılığıyla şehzade Mustafa’ya (II. Mustafa) hoca oldu (1669). İlmiye mesleğinde hızla yükseldi. Haydarpaşa, Üsküdar Mihrimah Sultan, Sahn-ı Semân ve Ayasofya medreselerinde müderrislik yaptı. İstanbul kadılığı pâyesiyile Sultan Ahmed Medresesi’ne, Rumeli kazaskerliği pâyesiyile Şehzade Ahmed’in (III. Ahmed) hocalığına getirildi. 1686’da nakîbüleşraf, IV. Mehmed’in hal’i ve II. Süleyman’ın tahta çıkışından hemen sonra 1688’de şeyhülislâm oldu. 17 gün kadar süren bu ilk şeyhülislâmlığından azli askerî bir karışıklıktan kaynaklandı. Şehzade Mustafa’nın tahta çıkışının ardından 1695’te ikinci defa şeyhülislâmlığa tayin edildi ve bu makamda aralıksız sekiz yıldan fazla kaldı. Fezullah Efendi’nin II. Mustafa üzerindeki nüfuzunu kullanarak devlet işlerine müdahale etmesi çocuk ve akrabalarını kayırması isyan çıkmasına neden oldu. İsyancılar 1703’te Şeyhülislâm Fezullah Efendi işkenceyle katledip cesedini parçalanarak Tunca nehrine attılar. Kabri Sitti Hatun Camii civarındaki Abdülkerim Mektebi avlusundadır. Dokuz oğlu ve birçok kızı olan Fezullah Efendi’nin 2 oğlu şeyhülislâmlığa kadar yükselmiştir. Bir divan teşkil edecek kadar Arapça şiirleri vardır. Tefsir ve hadis ilimleriyle uğraştığı bilinmektedir. Şeyhülislâmlıkla padişah hocalığını birleştirdiği için “câmiu’r-riyâseteyn” unvanıyla da anılmıştır. Fezullah Efendi’nin Erzurum, Şam, Edirne, Mekke, Medine ve İstanbul’da cami, medrese gibi hayratı vardır. İs-

64. Özen, Şükrü, “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 3, Sayı 5, 2005, sh: 299; Özel Ahmet, Hanefi Fıkıh Alimleri, 326.

65. Ögüt, Salim, “Fetâvâ-yı Feyziyye”, DIA, XII, 443.

66. Fezullah Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye maa’n-nukûl, İstanbul 1266. Salim Ögüt, “Fetâvâ-yı Feyziyye”, DIA, XII, 443

67. Tayşi, Mehmet Serhan, “Fezullah Efendi Seyyid”, DIA, XII, 528

tanbul Fatih'teki Feyziyye Dârülhadisi halen Millet Kütüphanesi olarak kullanılmaktadır.

(Abdürrahim Fetavâsı) (Abdürrahim): Fetâvâ-yı Abdürrahîm⁶⁸ 11.000'i aşkın fetvayı ihtiva eden eser Hanefî fikhî yanında akaid, kelâm ve tasavvuf gibi ilimlere dair fetvaları da ihtiva etmekte olup klasik fikhî kitaplarındaki gibi "kitab" ve "bab"lara göre tanzim edilmiştir. Başlıkların hemen hepsi Arapça'dır. Her bab soru-cevap şeklinde düzenlenmiş fetvalardan oluşmaktadır. Fetvalar çoğunlukla "olur" ya da "olmaz" biçiminde kısa cevaplardan meydana gelmekte, bunların delillerine ve kaynaklarına yer verilmemektedir. İki cilt halinde taş baskısı yapılan kitap üzerinde (İstanbul 1243) Feyzü'l-kerîm fî nukûli Fetâvâ Abdürrahîm adıyla bir çalışma yapan Gedizli Mehmed Efendi (ö. 1253/1837), fetvaların orijinallerini kaydetmeden klasik fikhî kitaplarında bunlara mesnet teşkil eden hükümleri, kaynağın adını ve bölümünü belirterek Arapça metinleriyle birlikte nakletmiştir.⁶⁹ Müellif: Şeyhü'l-İslâm Bursalı Menteşîzâde Abdürrahim efendi⁷⁰ (ö.1128/1715). Bursa mahkemesi kâtibi Kurt Mehmed Efendi'nin oğlu ve Menteşîzâde Mehmed Efendi'nin damadıdır. Bursa'da doğdu, buradaki tahsilinden sonra İstanbul'a gitti. Minkarîzâde Yahyâ Efendi'ye intisap ederek ondan mülâzım oldu. Önce Tûtî Latif, Ümm-i Veled, Canbaziye, Süleyman Subaşı, Hatice Sultan, daha sonra Sahn-ı Seman, Zal Paşa, Mihrimah Sultan, Eyüp Sultan medreselerinde müderrislik yaptı. Ardından kadılık mesleğine geçerek Yenişehir, Edirne, Üsküdar ve Mısır kadılığı yaptıktan sonra 1705'te İstanbul kadılığı pâyesini aldı; 1708'de de Anadolu kazaskerliğine getirildi. 1711, 1713 ve 1715'te üç defa Rumeli kazaskeri oldu. Son kazaskerliği sırasında, 26 Haziran 1715'te şeyhülislâmlığa tayin edildi. On yedi ay kadar bu görevde kaldıktan sonra hastalandı ve 4 Aralık 1716'da vefat etti. Edirne'de Zehrimâr Mes-cidi avlusuna defnedildi.

(Behce): Behcetü'l-fetâvâ maa'n-nukûl:⁷¹ Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetvası o hayattayken bir araya getirilmiş olup dili Osmanlıcadır. Fakat dağınık olduğu için istifade imkânı zayıftı. Bir süre Abdullah Efendi'nin emrinde çalışan Fetvâ emini Mehmed Aynî, kadı ve müftülerin kitaptan kolaylıkla faydalanmasını sağlamak maksadıyla, fikhî kitaplarında bu fetvalara mesned teşkil eden hükümleri, kaynağın adını, bab ve faslını da belirtmek suretiyle her fetvanın yanında Arapça metinleriyle kaydetmiş ve bu şekilde iki baskısı yapılmıştır. Fetvahâne'nin en muteber saydığı dört fetva kitabından biridir. Hem matbu ve hem de mahtuta halinde nüshaları vardır⁷².

Müellif: Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi (v. 1156/1743) Lâle Devri Şeyhülislamıdır. Eğitimine Yenişehir'de başlamış daha sonra İstanbul medreselerinde okumuştur. Çeşitli medreselerde müderrislik yapmıştır. Halep Bursa kadılığı ve Anadolu Kazaskerliği yapmış Damad İbrahim Paşa tarafından 1718'de Şeyhülislâmlığa getirilmiştir. On iki yıl şeyhülislâmlık makamında kalan, III. Ahmed ve özellikle İbrâhim Paşa ile çok iyi anlaşılan Abdullah Efendi, bu devrin bilhassa kültür faaliyetlerinde müessir olmuştur. Ancak saltanatının sonlarına

68. Kallek, Cengiz, "Fetâvâ-yı Abdürrahîm", DIA, XII, 437

69. Gedizli Mehmed Efendi, Feyzü'l-kerîm fî nukûli Fetâvâ Abdürrahîm (25 rebiulahir 1243/15 Kasım 1827 baskısı) Birinci cilt 578sh, ikinci cilt: 584sh.

70. İpşirli, Mehmet, "Abdürrahim Efendi Menteşzade", DIA, I, 289-290.

71. Özel, Ahmet "Behcetü'l-fetâvâ" DIA, V, 346.

72. Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah efendi, Behcetü'l-fetâvâ, İstanbul 1266. Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah efendi, Behcetü'l-fetava maa'n-nukul. D. İ. B. İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi nr. 229, 258vr. (Fetva Emini Mehmed Fikhî el-Aynî tertibi). 624 sh.

doğru padişaha İbrâhim Paşa'nın tutumundan memnun olmadığını söylemiş, hatta zaman zaman da idareye muhalif zümre ile görüşüp İbrâhim Paşa'yı tenkit etmiştir. İsyancılar tarafından sıkıştırılınca onları övmüş ve bunun üzerine padişah tarafından görevden alınıp Bozcaadaya sürgüne gönderilmiştir. 1743'te vefat eden Abdullah Efendi Kanlıca'da İskender Paşa Camii hazînesine defnedilmiştir. İslâm hukukuna olan derin vukufuyla tanınmış ve yeniliklere açık olması dolayısıyla bu dönemdeki icraatın lehine fetvalar vermiştir. Bunlar arasında bilhassa matbaanın kurulması ve dinî olmayan eserlerin basılması hususunda verdiği fetvası meşhurdur.

(Hâmidîyye) : Fetava-yı Hâmidîyye: (el-Fetâva'l-Hâmidîyye): Muğni'l-müsteftî an suâli'l-müftî⁷³: Hâmid efendi'nin Dımaşk'ta müftülük yaptığı sırada kendisine gelen sorulara verdiği cevaplardan oluşan iki ciltlik Arapça bir eserdir. Sual ve cevap mantığıyla hazırlanmış bazen kaynak da verilmiştir.

Müellif: Hâmid b. Alî b. İbrâhîm ed-Dımaşkî⁷⁴ (ö. 1171/1758). Dımaşk'ta 1692 tarihinde doğdu. el-Hidâye müellifi Burhâneddin el-Merginânî'nin soyundan olup selefleri gibi büyük dedelerinden İmâdüddin'e nisbetle anılır. Dımaşk'ta öğrenim gördü. Hocaları arasında Hanbelî müftüsü Ebü'l-Mevâhib b. Abdülbâkî ed-Dımaşkî, Abdülganî b. İsmâil en-Nablusî, Yûnus b. Ahmed el-Mısrî, Şâfiî müftüsü Ahmed b. Abdülkerîm el-Gazzî sayılabilir. 1716'da hac farîzasını yerine getirmek üzere gittiği Mekke ve Medine'de bazı âlimlerden ders ve icâzet aldı. Tahsilini tamamladıktan sonra Emeviyye Camii'nde ders vermeye başladı ve 1725 sonları Dımaşk Hanefî müftüsü oldu ve bu görevi vefatına kadar sürdürdü. Bu arada çeşitli medreselerde ders verdi. 13 Haziran 1758 tarihinde Dımaşk'ta vefat etti. Fıkıh, ferâiz ve edebiyat sahasında derin bilgisi bulunan, halkın ve idarecilerin saygı duyduğu İmâdî'nin eserleri birkaçı dışında risâle mahiyetindedir.

(Tenkih-i Hâmidî):(Tenkih): el-Ukûdü'd dürriyye fi tenkîhi'l-fetâvâ'l-Hâmidîyye⁷⁵: Bu eser Dımaşk müftüsü Hâmid Efendi'nin el-Fetâva'l-Hâmidîyye isimli eserin yeniden düzenlenmiş şeklidir. İbn Âbidîn, Hâmid Efendi'nin Dımaşk müftülüğü sırasında verdiği fetvaları ihtiva eden bu eserin en güvenilir kitaplardan biri olduğunu, ancak tertibinin güzel olmaması, tekrarların bulunması ve çok bilinen meselelere de yer verilmesi gibi sebeplerle eseri kısaltıp yeniden düzenlediğini belirtmektedir.

Müellif: İbn Abidin Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî (ö.1836). Zühd ve takvâsından dolayı Âbidîn lakabıyla tanınmıştır. İbn Abidin önceleri Şafii mezhebine müntesip iken daha sonra Hanefi mezhebine geçmiş ve Muhammed Şâkir es-Sâlimî el-Akkâd isimli hocasından el-Bahrü'r-râik, el-Hidâye ve diğer bazı Hanefi eserlerini okumuştur. Timurtâşî'nin "Tenvîrü'l-ebşâr" adlı eserine Alâeddin el-Haskefî'nin "ed-Dürrü'l-muhtâr" adıyla yaptığı şerh üzerine er-Reddü'l-muhtâr ismiyle yazdığı hâşiyesi ile meşhur olmuştur. 1836'da Şam'da vefat etti, kabri Bâbüsşagîr Kabristanı'ndadır.⁷⁶

73. Hâmid b. Alî b. İbrâhîm ed-Dımaşkî, Muğni'l-müsteftî an suâli'l-müftî, Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, Fikhü'l-Hanefî, nr. 3655-3656, 8045).

74. Köse, Saffet, "İmâdî", DIA, XXII, 171

75. İbn Âbidîn, el-Ukûdü'd-dürriyye (I-II, Bulak 1300; Kahire 1310). D. İ. B. İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi nr. 226, 227'de kayıtlı eser İsam Ktp.sî Genel CD 237, 238'da kayıtlıdır.

76. Özel, Ahmet, "İbn Âbidîn Muhammed Emîn", DIA, XIX, 292-293.

(Neticetul fetâva): (Netice): Netîcetü'l-fetâvâ⁷⁷: Klasik sistematığe göre hazırlanan bu mecmua, Dürrîzâde'nin isteği üzerine, şeyhüislâmığı döneminde fetva emini olarak görev yapan Ahmed Efendi tarafından derlenip kitap haline getirilmiştir.⁷⁸ Eserde Hanefî mezhebinde muteber kabul edilen kaynakların yanı sıra daha sonra tedvin edilen fetva mecmualarından da yararlanılmıştır. İçerdiği fetvalara dayanak teşkil eden fıkıh kitaplarındaki Arapça ibarelere (nukûl) alındıkları eserlerin ismiyle birlikte yer verilmiştir. Sade bir Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınan Netîcetü'l-fetâvâ güvenilir bir başvuru kaynağı olarak kabul görmüş ve kısa zamanda şöhret kazanmıştır. Çeşmîzâde Mehmed Hâlis Efendi de muteber saydığı altı kitabı özetleyip sütunlar halinde hazırladığı Hulâsatü'l-ecvibe adlı eserinde ilk sütunu Netîcetü'l-fetâvâ'ya ayırmıştır. (Diğer eserler, Zeynüddin İbn Nüceym, Çatalcalı Ali Efendi, Seyyid Feyzullah Efendi ve Menteşzâde Abdürrahim Efendi'nin el-Fetâvâ'ları ile Yenişehirli Abdullah Efendi'nin Behcetü'l-fetâvâ'sıdır). Netîcetü'l-fetâvâ, Gedizli Mehmed Efendi'nin eklediği Arapça nukûl ile birlikte 1237 (1822) ve 1265 (1849) yıllarında İstanbul'da yayımlanmış olup matbaanın kurulmasından sonra basılan ilk fıkıh kitabıdır.

Müellif: Şeyhüislâm Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi⁷⁹ (ö. 1215/1800). İstanbul'da doğdu. Şeyhüislâm Dürrîzâde Mustafa Efendi'nin oğludur. Küçük yaşta babasından ve çevresindeki âlimlerden ilim tahsiline başladı. Bazı medreselerde müderrislik ve muhtelif şehirlerde kadılık yaptı. 1780'de İstanbul kadısı, 1782'de nakîbüleşraf oldu. Anadolu kazaskerliği pâyesini aldıktan sonra 1783'te bilfiil Anadolu, 1784'te ise Rumeli kazaskerliğine getirildi. Şeyhüislâm Arapzâde Atâullah Efendi'nin ölümü üzerine 1785 tarihinde şeyhüislâm oldu. Beş buçuk ay görev yaptıktan sonra 1786'da sebepsiz olarak azledildi. 1789'da şeyhüislâm olan Hamîdîzâde Mustafa Efendi tarafından Kütahya'ya sürüldü. Bu arada hacca giden Dürrîzâde Tâif'te oturmaya mecbur edildiyse de daha sonra arpalığı olan Kütahya'ya dönmesine izin verildi. Ancak 1791'de Mekkî Mehmed Efendi'nin şeyhüislâmığı sırasında İstanbul'a döndü, hemen ardından da onun azli üzerine 12 Temmuz 1792'de III. Selim tarafından ikinci defa şeyhüislâmığı getirildi. Dürrîzâde altı yıldan fazla süren bu ikinci şeyhüislâmığından, Pazvandođlu Osman Ađa'nın Rumeli'de bazı kaleleri ele geçirip halka eziyet etmesi, ayrıca Fransızlar'ın Mısır'ı işgali gibi olaylarda kusurlu görülen Sadrazam İzzet Mehmed Paşa ile birlikte azledildi (30 Ağustos 1798). Bir süre Bursa'da oturdu, İstanbul'a dönmesine izin verildikten sonra 20 Cemâziyelevvel 1215'te (9 Ekim 1800) vefat etti. Mezarı Eğrikapı'dadır. Oğlu Abdullah Efendi II. Mahmud döneminde şeyhüislâmlik yapmıştır.

(Hülâsatü'l-ecvibe): Hülâsatü'l-ecvibe⁸⁰: Muhammed Halis Çeşmizade tarafından 6 fetva kitabındaki tekrarlar çıkartılmak suretiyle oluşturmuştur.⁸¹ Kaynak eserler şunlardır: Netîcetü'l-Fetâvâ, Fetâvâ-yı Ali Efendi, Behcetü'l-fetâvâ, Fetâvâ-yı Abdürrahîm, Fetâvâ-yı Feyziyye ve Fetâvâ İbn Nüceym.

77. Köse, Saffet, "Netîcetü'l-Fetâvâ", DIA, XXXIII, 26-27.

78. Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi, Neticetul-fetava maa'n-nukul. İstanbul, 1265, Matbaa-i Âmire. Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi, Netîcetü'l-fetâvâ (cem ve nukulleri hazırlayan: Gedizli Mehmed Efendi), İstanbul 1265. Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi, Netîcetü'l-fetâvâ, D. İ. B. İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi numara 337, 474 vr.

79. İpşirli, Mehmet, "Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi", DIA, X, 38.

80. Özen, Şükrü, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", sh: 276.

81. Çeşmizade Muhammed Halis Efendi, Hülâsatü'l-ecvibe, İstanbul 1289. Süleymaniye, Hacı Mahmud ef. nr., 1215.

Müellif: Fetva emini Çeşmizade Esadefendizâde Muhammed Halis⁸² (ö.1297/1879). Fıkıh âlimlerinden bir zat olup İstanbul'ludur. Dedesi, Muhammed Efendi Çeşme kazasının Kekre köyündendir. Fetva emini iken 1297 H. de Üsküdar'da vefat etti. Kısıklı'da Selâmi Ali Efendi yakınında medfundur.⁸³

(Mecmua-i Cedide)⁸⁴ Şeyhülislamlığın verdiği fetvaları içerir bir kitaptır: Osmanlı Devleti'nde meşihat makamı içerisinde fetva işlemlerini yürütmekle görevli birim olan Fetvahâ-nede "Mecmûa-i Cedîde" adlı mecmuaya kaydedilen şeyhülislâmlara ait fetvalar önce Mecmûa-i Cedîde adıyla ve nakilleriyle (nükul) birlikte yayımlanmış (İstanbul 1299. 240 sayfa), bunun mevcudu kalmayınca Yalovalı Ali Murtaza, Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin izniyle, sonradan birikmiş fetva suretlerini ve Arapça nakillerini de ekleyerek eseri "İlâveli Mecmûa-i Cedîde" adıyla yeniden neşretmiştir.⁸⁵

(Mülga Fetvahanei Ali evamir defteri): Fetvahâne-i âlî, Osmanlı Devleti'nde meşihat makamı içerisinde fetva işlemlerini yürütmekle görevli birimdir. Başta padişah olmak üzere bütün resmî ve gayri resmî kişilerin her türlü dinî-hukukî sorusuna cevap hazırlayıp şeyhülislâmın onayına sunan bir dairedir. Son dönemde Fetvahâ-nede bulunan birimler olarak, fetvahâne pusula odası, fetva odası (hey'et-i iftâiyye) ve ilâmat odası olmak üzere üç kısım vardır. Fetva odası biri önceden verilen fetvaları sistematik bir şekilde toplamakla görevli te'lîf-i mesâil, diğeri sorulacak soru kalıplarını seçmek ve şeyhülislâmın cevaplarını hazırlamak ve kütüklere kaydetmekle görevli taharrî-i mesâil şubesi olmak üzere iki kısımdan oluşuyordu. Fetva odasına gelen sorular (mesele) müsevvidler (memurlar) tarafından fetva formuna sokulur ve bunları temize çekmekle görevli olan mübeyyiz (memur) tarafından yazıldıktan sonra şeyhülislâma takdim edilirdi. Şeyhülislâm konuyu inceleyerek kendi el yazısı ile "vardır/yoktur", "olur/olmaz", "gelir/gelmez", "meşrûdur/meşrû değildir", "câizdir/câiz değildir" vb. bir ibare yazıp imza eder ve evrakı fetva odasına iade ederdi. Burada özel deftere kaydedilen fetva müvezzi denilen memur tarafından ilgili kişiye verilirdi.

Fetvâhâne-i âlî evâmîr defteri: Fetvahane-i Âli Defterleri Fetva Emaneti Dairesi ve bu dairenin alt birimleri olan Fetva Odası, Pusula Odası ve İlâmât Odası'nın çalışmalarına ait kayıtların bulunduğu defterler "Fetvâhâne-i Âli Defterleri" başlığı altında tasnif edilmiştir. Fetvâhâne-i âli ve bağlı bürolarının ürettiği arşiv malzemesinin çoğu yargı kararlarına dair olup fetva kayıtları bunlara nispetle daha azdır.⁸⁶ Bilmen tespit edebildiğimiz kadarıyla iki yerde bu kaynağa atıfta bulunmuştur.⁸⁷

Sonuç:

Hukuku İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu Cumhuriyet döneminde kaleme alınan

82. Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, I, 271; Özen, Şükrü, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", sh: 276

83. Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, I, 296.

84. Kastamonu el yazmaları ktp nr.1101 ve 1504. İsam ktp nr.14171.

85. Atar, Fahrettin, "Fetva" DIA, XII, 495

86. Yurdakul, İlhami, Din ve Hayat, sayı 24, Şubat 2015.

87. Fetvâhâne-i âlî evâmîr defteri III. cildin kaynakçasında kullanılmıştır. Bu cildin 184-186. sayfalarda kısas cezası ile ilgili fetvâhânenin tetkik ve neticelendirdiği örnek davalar verilmiştir ki bu bilgiler ilgili defterden alınmış olmalıdır. Ayrıca IV. ciltte 20 miskal altın ve 200 miskal gümüşün ne kadar edeceğiyle ilgili Darphane'ye resmi yazıyla sorulan soru ve oradan gelen cevap nakledilmiştir ki bu yazışmanın da evamir defterinden alınmış olması kuvvetle muhtemeldir.

fıkhın tüm konularını içeren ilk ve en geniş çalışmadır. Müellifi Ömer Nasuhi Bilmen son devrin önemli fıkıh alimlerindedir. İslam hukuk ile ilgili yazılmış 170'in üzerinde eserdeki bilgileri toparlamış, ayıklamış ve istifademize hazır hale getirmiştir. Bu yönüyle eser harf inkılabıyla hafızasını kaybetmiş bir milleti geçmişine bağlayan önemli bir çalışmadır.

Ömer Nasuhi Bilmen Osmanlı meşihat dairesinin planlayıp başlattığı ve fakat bitirmeye muvaffak olamadığı fıkhın tüm konularını içeren bir külliyat oluşturma hedefini üstün bir himmet bitmek bilmez bir enerji ile tek başına tamamlamaya muvaffak olmuştur.

İstilahatı fıkhiyye aynı zamanda Mecelle ile başlayan kanunlaştırma hareketinin mantığını devam ettiren ve günümüze taşıyan önemli bir çalışmadır.

Geçmiş birikimi günümüze aktarırken râcih ve müftâ bih olan görüşleri almaya özen göstermiştir. Son dönem kanunlaştırma hareketi içinde Hanefi mezhebinin dışında diğer mezheplerin de görüşlerinden istifade etme şeklindeki eğilim sebebiyle konuları ele alırken farklı mezheplerin görüşlerini de nakletmiştir. Bunu yaparken Hanefî mezhebinin tek başına yeterli olmadığı konularda başka mezheplerden de görüşler ve fetvaları naklederek bize hareket genişliği sağlamaya çalışmıştır.

İstilahatta bilgilerin alındığı kaynaklar içinde fetvâ kitapları özel bir yer tutmakta olup bunlar 28 tanedir. Bu eserlerin tercih edilme sebebi neredeyse tamamının fıkıh uygulayan kadı ve şeyhülislam tarafından yazılmış olmasıdır.

İslam hukuku açısından önemli bir yere sahip olan fetâvâ kitaplarının özellikle de Osmanlı şeyhülislam fetavalarının önemli bir kısmı hala basılmamıştır. Basılanların da modern usüllerle, fihrist, indeks gibi kullanım kolaylıklarına sahip değildir.

İstilahatı Fıkhiyye kamusu üzerinde yapılacak muhtelif çalışmaların bu eserin günümüz fıkıh dünyası tarafından yeniden keşfedilmesine ve kendisinden istifade edilmesine faydası olacaktır.

KAYNAKÇA

Ahmet Hamdi Furat, "*Sakızlı Sâdik Mehmed b. Ali ve 'Surretu'l-Fetâvâ' Adlı Eseri*", İÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 13, İstanbul 2006, s. 133-145.

Akgündüz Ahmet, "*Ebüssuûd Efendi*", DIA, X, 365-371.

Akgündüz Ahmet, "*Fetâvâ-yı Ankaravî*", DIA, XII, 438-439.

Akgündüz Ahmet, "*Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi*", DIA, XII, 441-443.

Âlim b. Alâ, "*el-Fetâva't-Tatarhâniyye*", Delhi, 1984, I-IV. (tahkik: Kadı Seccad Hüseyin).

Altınbaş Mehmet Vâmık Şükrü, "*Fetva Eminleri*", Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, cilt:3, sayı: 2-3, sh: 61.

Altunsu Abdülkadir, **Osmanlı Şeyhülislâmları**, Ankara 1972.

Atar Fahrettin, "*Fetva*" DIA, XII, 486-496.

Aydın Mehmet Akif, "*Ali Haydar Efend, Küçük*" DIA, II, 397.

Bilmen, Ömer Nasuhi, **Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kamûsu** (I-VI, İstanbul 1949-1952).

Bursalı Mehmet Tahir efendi, **Osmanlı Müellifleri**, I, 296.

Düzenli Pehlul, **İstanbul Müftülüğü Kütüphanesinde Bulunan Meşihat Fetvaları**, Marmara Üniv. Sos. Bil. Ens. Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: İ. Kâfi Dönmez) İstanbul 1995.

Düzenli Pehlul, **Osmanlı Hukukçusu Ebüssuûd Efendi ve Fetvâları**, Selçuk Üniv. Sos. Bil. Ens. Doktora Tezi, (Danışman: Ahmet Yaman) Konya, 2007.

Ebü'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî, **Fetâvâ kâ-dîhân**, 1971 Beyrut (Sâlim Mustafa Bedri baskısı).

Ebüssuûd Efendi, **Fetâvâ**, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1028, 360vr. (Bozanzâde tertibi); Süleymaniye Ktp., İsmihan Sultan, nr. 223, 247vr. (tespit edilen en eski nüshadır); Süleymaniye Ktp., İsmihan Sultan, nr. 226, 283 vr., Nuruosmaniye ktp., nr.1968; Kastamonu Elyazmaları Ktp. Nr.3569 (Veli b. Yusuf tertibi).

es-Semnekâni, Hüseyin b. Muhammed, **Hizânetü'l-Müftiyyin fi'l-Furu'**. Kastamonu Yazma Eserler ktp. Nr. 2831.

Feyzullah Efendi, **Fetâvâ-yı Feyziyye maa'n-nukûl**, İstanbul 1266.

Gedizli Mehmed Efendi, **Feyzü'l-kerîm fî nukûli Fetâvâ Abdîrrahîm** (25 rebiulahir 1243/15 Kasım 1827 baskısı) Birinci cilt 578sh, ikinci cilt: 584sh.

Hâmid b. Alî b. İbrâhîm ed-Dîmaşkî, **Muğni'l-müsteftî an suâli'l-müftî**, Dârü'l-kütübîz-Zâhiriyye, Fikhü'l-Hanefî, nr. 3655-3656, 8045.

Hayreddin b. Ahmed er-Remlî, **el-Fetâva'l-Hayriyye li- nefi'l-beriyye**, I-II, Bulak 1300.

"**İlâveli Mecmûa-i Cedîde**" Kastamonu el yazmaları ktp nr.1101 ve 1504. İsam ktp nr. 14171.

- İpşirli Mehmet, "*Hayri Efendi, Mustafa*" DIA, XVII, 64.
- İpşirli Mehmet, "*Abdürrahim Efendi*", Menteşzade, DIA, I, 289-290.
- İpşirli Mehmet, "*Çatalcalı Ali Efendi*", DIA, VIII, 235.
- İpşirli Mehmet, "*Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi*", DIA, X, 38.
- Kallek Cengiz, "*Fetâvâ-yı Abdürrahîm*", DIA, XII, 437
- Kallek Cengiz, "*el-Fetâva'l-Hayriyye*", DIA, XII, 443-444.
- Kallek Cengiz, "*Fetâvâ-yı Ali Efendi*", DIA, XII, 438.
- Karaman Hayreddin, **İslamın Işığında Günün Meseleleri**, İstanbul, 2010.
- Kaya Bayram Ali, "*Yahyâ efendi Zekeriyâyâde*", DIA, XLIII, 246.
- Kayapınar Hüseyin, "*Kariülhidâye*", DIA, XXIV, 495.
- Koca Ferhat, "*Fetvâhane*" DIA, XII, 496-500.
- Koca Ferhat, "*el-Fetâva'l-Velvâliciyye*", XII, 448-449.
- Koca Ferhat, "*el-Fetâva't-Tatarhâniyye*", DIA XII, 446-447.
- Köse Saffet, "*Hasîrî, Mahmûd b. Ahmed*", DIA, XVI, 383-384.
- Köse Saffet, "*İmâdî*", DIA, XXII, 171.
- Köse Saffet, "*Netîcetü'l-Fetâvâ*", DIA, XXXIII, 26-27.
- Mü'eyyed-zâde Abdurrahman b. Alî Amâsî, **Mecmû'atu'l-fetava**, Kastamonu El yazmaları ktp., nr. 3555; 959.
- Nizami K. A., "*Evrengzîb*", DIA, XI, 537-539.
- Öğüt Salim, "*Fetâvâ-yı Feyziyye*", DIA, XII, 443.
- Özcan Tahsin, "*Sadık Mehmet Efendi Sakızı*", DIA XXXV, 395-396.
- Özel Ahmet "*Behcetü'l-fetâvâ*" DIA, V, 346.
- Özel Ahmet, "*Bezzâzî*", DIA, VI, 114.
- Özel Ahmet, "*el-Âlemgîriyye*", DIA, II, 365-366.
- Özel Ahmet, **Hanefi Fıkıh Alimleri**, Ankara 2013.
- Özel Ahmet, "*İbn Âbidîn, Muhammed Emîn*", DIA, XIX, 292-293.
- Özen Şükrü, "*Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü*", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, III/5, İstanbul 2005, s. 365-366.
- Pekcan Ali, **Remlî, Hayreddin b. Ahmed**, DIA, XXXIV, 563-564.
- Sadık Mehmed Efendi b. Ali, Sakız'lı, **Surretü'l-fetâvâ**, D. İ. B. İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi nr. 314.
- Şeyhülislâm Ankaravî Mehmed Emin Efendi, **Fetâvâ-yı Ankaravî**, İstanbul 1281, I-II.
- Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah efendi, **Behcetü'l-fetâvâ**, İstanbul 1266. ; D. İ. B. İstan-

bul Müftülüğü Kütüphanesi nr. 229, 258vr. (Fetva Emini Mehmed Fıkhî el-Aynî tertibi). 624 sh

Tayşi Mehmet Serhan, "*Feyzullah Efendi Seyyid*", DIA, XII, 528.

Türk Hukuk Lûgatı, Ankara 1991, Başbakanlık Basımevi, 3. Baskı.

Uzunpostalcı, Mustafa, "*Burhâneddin el-Buhârî*", DIA, VI, 435-437.

Veli Yegân Efendi, **Mecmûatü'l-Fetâvâ**, İst. Mft. Ktp. Nr.178.

Velvâlicî, **el-Fetâva'l-Velvâliciyye**, 2003, Beyrut (I-IV).

Yaran Rahmi, "*Ömer Nasuhi Bilmen*", DIA, VI, 162-163.

Yaşaroğlu Kâmil, "*Kirmânî Rükneddin*" DIA, XXVI, 65.

Yayla Mustafa, "*Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*", DIA, XII, 450.

Yıldırım Sedat, **Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Arapça Şeceresi**, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniv. Sos. Bil. Ens. Arap Dili Bilimi Anabilimdalı Arap Dili ve Edebiyatı, Erzurum 2014.

Yıldız Kemal, Tayyip Nacar, **Mir'at-ı Mecelle'de belirtilen Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin kaynakları**, İstanbul 2013.

Zeynüddin Hayreddin b. Ahmed el-Eyyubi Remli, **Fetava-yı hayriyye li-nef'i'l-beriyye**, D. İ. B. İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi nr. 335, 298 vr.